

Милош СТАРОВЛАХ*

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВЕНО-ШКОЛСКА ОПШТИНА МАНАСТИРА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ КОД ПЉЕВАЉА

Турска је, као и сви други окупатори, знала да је један од најбитнијих услова да се поробљени народи држе у покорности њихова непросвијећеност, па су њене власти систематски спутавале развој писмености на народном језику, као и све друге облике просвјетљивања поробљених хришћана, јер се бојала да би школе могле постати центри окупљања народа, буђења његове националне свијести и организовања отпора безакоњу, понижењима и другим големим зулумима које му је бездушно наметала.

Једина мјеста гдје се могло, колико-толико, радити на најелементарнијем ширењу писмености били су манастири. Тај посао су најчешће обављали полуписмени монаси и свештеници. Уз то, манастирске школе нијесу имале наставних планова и програма, учила, па чак ни распореда часова. Учило се наизуст то што би свештеник за тај дан одредио. Настава је, иначе, била нередовна, није имала одређено вријеме, па чак ни дане када би се обавезно изводила, већ се увијек могла прекинути, када би се појавили "пречи послови", најчешће везани за сјетву, жетву, коsidбу и сл., јер су манастирски ђаци били и манастирска послуга и радна снага. Настава се претежно одвијала недјељом и празницима. Није било одређено ни вријеме до када је ђак морао завршити "школу".

То је, углавном, тачно. Али то није све. Шта је са њиховим скрипторијумима, гдје су школовани свештеници, иконописци и зографи, када се зна да тада код нас није било ни богословија ни умјетничких академија. Све се, дакле, за дуго времена стицало у манастирима. У њима су припремане књиге за потребе богослужбених радњи. Те књиге су и данас интересантне не само због љепоте слова, стила и језика и љепоте минијатура којима су украшаване већ и по записима о оновременим и претходним догађајима, које су преписивачи биљежили у предговору, поговору или на маргинама.

* Аутор је професор историје у пензији, Подгорица.

Но, ваља рећи да је манастир Свете Тројице код Пљеваља и његова школа, како на ширењу писмености тако и по другим облицима његовања и ширења духовне и свјетовне културе, имао веома значајну улогу на читавом простору Старе Србије, а још више у Рашкој области, а особито у пљеваљском крају. Манастирска школа је непрекидно радила од XVI вијека и није се бавила не само описмењавањем већ и преписивањем, украшавањем, писањем књига и биљежењем значајних догађаја.

Први до сада познати преписивач те школе био је јеромонах Сава, који се у поговору свог минеја из 1573. године жали на тешко стање које су са собом донијели турски освајачи - "И велика нам невоља од њих бијаше. Оно имовине што смо имали све нам узимаху (...) Отимаху све што смо стицали".¹ Монах Висарион на крају преписа *Бесједи Јована Златоустог* моли да му се опросте евентуалне грешке, јер "то није писао дух свети, нити анђео, него смртна рука". Међу раним преписивачима који су радили у Светој Тројици љепотом рукописа и раскоши илустрација посебно се истакао дијак Димитрије, у препису четворојеванђеља.

Но, све њих ће тридесетих и четрдесетих година XVII вијека надмашити Гаврило Тројичанин, најпознатији преписивач ћилирских књига у читавом периоду турске владавине у нашим крајевима. Прво његово сачувано дјело је *минеј* из 1633. године. Десет година касније преписао је *псалтир* са интересантним минијатурама, које је урадио познати зограф Козма. Своје најпознатије и најобимније дјело *Врхобрезнички хронограф (љетийис)* завршио је 1650. године.² Сам Гаврило за вриједност ове књиге каже: "Колико може теразија потегнути толико је сребра вриједна и толика јој је цијена". Међутим, њена вриједност данас је немјерљива. Годину дана раније написао је *Шестоднев Јована Езарха и Хришћанску тийографују Козме Индиколова*. Тако је захваљујући Гаврилу Тројичанину, његовим претходницима и настављачима, настала у манастиру Светој Тројици најбогатија збирка ћилирских рукописа (113) у Црној Гори, а послје Дечана и у цијелој Југославији.³

Поред преписивачких књига у манастиру Свете Тројице се налазе и друге вриједности, како оне које су у њему настале тако и оне које су у њега склањане из других манастира у вријеме њиховог разарања, гдје су брижљиво чуване и до наших дана сачуване.⁴

Захваљујући том богатству којим манастир располаже, као и великом прегалаштву његових монаха и свештеника, створена је солидна

¹ Љуба Стојановић, *Сѣари срѣски записи и наѣписи I*, Београд, 492.

² Рукопис познат као "Прашки псалтир" чува се у Народном музеју у Прагу. Његово фототипско издање под називом *Врхобрезнички љетийис* припремили су Владета Цвијовић и Бранислав Ковачевић и објавили у Подгорици 2000. године.

³ Ђорђе Радојичић, *Творци и дела сѣаре срѣске књижевности*, Титоград 1963., 405.

⁴ Када је 1857. године посјетио Св. Тројицу, познати руски научник Александар Гилфердинг забиљежио је да се у манастиру чува велики број рукописа и да је то "једини манастир који сам обишао у западној Турској у коме се старе књиге брижљиво чувају и држе у реду и на сигурном мјесту". (Гилфердинг, *Пушовање по Херцеговини, Босни и Сѣарој Србији*, Сарајево 1972, 280).

основа за даљи културни напредак. Тако је у њему још 1745. године постојала основна школа. Школа је била покретна и предавања су држана по приватним кућама, па Пљевљаци 1823. године траже одобрење од турских власти за подизање школске зграде.

I

Но, поред манастира Свете Тројице и његове Црквено-школске општине на даљи развој просвјете, као и на сва друга културна и политичка збивања на подручју Пљеваља, снажан утицај су имале Србија и Црна Гора. Утицај Србије почиње од Карађорђевог устанка (1804), а Црне Горе после Берлинског конгреса (1878). Прије Карађорђевог устанка ни у Србији готово да није било школа, изузев манастирских. Међутим, у току самог Устанка у ослобођеним градовима и варошима, као и у понеком селу, оснивају се школе. А први српски попечитељ просвештенија Доситеј Обрадовић 1808. године оснива и Велику школу. Но, по несрећи, са угушењем Устанка, престао је и рад ових школа, тако да у вријеме када "велики Милош очисти земљу од туђих стихија, наша Србија представљала је жалосну слику ојађеног народа: нити је ту било школа, нити доста цркава, нити изображених свештеника, нити најмањег броја просвећених људи у смислу европском - нити судова".⁵ Тек када је Србија, после хатишерифа из 1830. и 1833. године добила унутрашњу самоуправу могле су без законских сметњи бити отворане школе. Али је то ишло споро, због посљедица које је на укупни развој Србије оставило вишевековно робовање под турском влашћу. Но, потребе за школованим људима су биле све веће и нијесу се могле надомјестити само "увозом" из Војводине и других крајева, па ни школовањем у иностранству. Зато је Милош Обреновић 1835. године наредио да у сваком округу морају бити бар по двије основне школе, као и да свака општина која има цркву "мора и школу издржавати".⁶ Већ следеће године Србија је имала 72 школе са 2514 ученика.

Четрдесетих и почетком педесетих година деветнаестог вијека, поред сталног повећања броја основних школа у Србији се отварају и друге културне институције: 1830. основана је "Државна књигопечатна" у Београду, 1836. Београдска богословија, 1837. Војна школа, 1838. Лицеј, 1842. Друштво српске словесности, 1844. године Народни музеј и др.

Упоредо са економским и културним напретком Србије повећавао се и њен интерес и утицај у неослобођеним крајевима, особито у Старој Србији и Македонији. Но, све до појаве Гарашаниновог "Нарчтанџа" 1844. године та помоћ је била незнатна. Од тада се, у складу са планом ослобођења хришћана од турске власти (Босна, Херцеговина, Стара Србија, Македонија и Бугарска), утврђује и нова политика у односу на те крајеве, којом се, поред дипломатске и војне активности, пред-

⁵ Радмила Петковић-Поповић и Вукоман Шалипуровић, *Српске школе и просвјета у зајадним крајевима Старе Србије*, Прибој, 1970, 30.

⁶ Ђорђевић, Ж., *Историја васпитања у Србији*, Београд, 1958, 37.

виђају и разни облици просвјетне и културне дјелатности, који су се првенствено одвијали у форми помагања црквено-школских општина и школа, новцем, кадровима, уџбеницима и другим књигама, као и примањем и стипендирањем ученика из тих крајева.⁷ На иницијативу Илије Гарашанина у саставу Министарства унутрашњих послова основано је и посебно одјељење за пропаганду "Тајна дјелатност" којим је руководио помоћник министра Јован Маринковић.

Са достављањем помоћи школама и црквено-школским општинама ишло је доста тешко, па влада Србије покушава да ту помоћ легализује, те 1854. године шаље у Цариград Матију Бана, да тражи од Турске извршење обећања датих Хатишерифом из 1839. године, према коме су Срби у Турској могли имати школе на свом језику.⁸

Ради стварања што сигурнијег ослоња за пропаганду у неослобођеним крајевима српска влада посебну пажњу посвећује школовању ђака из тих крајева у школама у Србији, додјељујући им благодејање, смјештај и уџбенике, уз услов да се након завршетка школовања врате у своја мјеста на одговарајуће послове. Тако је, на примјер, кнез Александар Карађорђевић 1852. године одобрио 600 гроша за стипендирање ђака из неослобођених крајева. Из године у годину та средства су повећавана, па су при крају његове владавине износила 2000 гроша. Поред тога, Србија и даље шаље све већу помоћ српским школама иза границе у новцу, књигама, учитељима, као и помоћ за подизање школских зграда.

На молбу Српске православне црквено-школске општине влада Србије 1859. године на име помоћи основној школи у Пљевљима шаље: по 25 малих табли, буквара и читанки за први разред, по 10 читанки за други, читанки за трећи разред, свештених историја, сабранија молитви, првих знања, кратких катихизиса, кратких рачуница, општих земљописа, земљописа Србије и Турске, писмених састава, малих српских граматика, српских прегледница и по три часловца и псалтира.⁹ Те године је иначе влада Србије српским школама и сиромашним ученицима из неослобођених крајева додијелила: пет стотина табли, пет стотина српских буквара, по четири стотине: првих читанки, других читанки, трећих читанки, збирки молитви, катихизиса кратких, историја свештенства, првих знања, кратких сметенки, земљописа за трећи разред, земљописа Србије и Турске, српских малих граматика, малих историја српског народа, затим, 150 прегледа историје српског народа, 300 писмених састава, 100 часловаца, 100 псалтира и 10 атласа за основне школе, у укупној вриједности од 5672 гроша и 20 пара.¹⁰

⁷ Тада је у Србији било 330 разних школа (Ђорђевић, Ж., н. р.).

⁸ Крајем тридесетих година XIX вијека, под притиском великих сила, Турска је била принуђена да проведе извјесне реформе у циљу побољшања положаја поробљених хришћана, те Хатишерифом од Гилхане (1839) одобрава им слободну употребу језика, вјере и отварања школа.

⁹ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Просвјетна делатност Манастира Св. Тројице код Пљеваља (1823-1912)*, Богословље IX (XXIV) св. 1 и 2, Београд 1965. године.

¹⁰ Клемент Џамбазовски, *Културно ошћитсјивеније верски на Македонцијте со Србија во шекој на XIX век*, Скопје 1960, 61 и 62.

Осам година касније (1867)¹¹ на молбу Српске православне црквено-школске општине из Пљеваља Министарство просвете Србије даје налог типографији да изда Пљевљацима књига (уџбеника) у вриједности од 8000 гроша, односно да им пошаље: 40 српских буквара, 30 првих српских читанки, 30 других српских читанки, 10 трећих српских читанки, 30 кратких свештених историја, 30 катихизиса, 10 малих рачуница, 30 првих знања и 10 српских граматика.¹²

Ради обједињавања и боље организације рада на просвједивању српског народа у Отоманском царству, у Србији је 1868. године основан Одбор за српске школе и учитеље у Старој Србији и Македонији. Предсједник Одбора био је Нићифор Дучић, а чланови Стојан Новаковић, Панта Срећковић и Милош Милојевић. Задатак Одбора био је:

- отварање школа изван граница Србије;
- обезбјеђивање учитеља за ванграничне школе и брига о њиховом плаћању;
- снабдијевање школа училима и другим потребним материјалом, и
- брига о школовању наставника за потребе ванграничних школа.¹³

Тако је 1868. године влада Србије одобрила 50 дуката ћесарских за довршење зграде Основне школе у Пљевљима и 35 на име плате учитељима.¹⁴ Исте године је архимандрит манастира Свете Тројице Христовер добио од Министарства просвете Србије 775 разних књига, првенствено уџбеника за Основну школу.¹⁵

Школске 1872/73. године Одбор је испоручио српским школама изван Србије 23720 књига, а 1874. и 1875. године послато је из Србије у неослобођене крајеве по 24000 уџбеника.¹⁶ У буџету Србије за 1876. годину било је предвиђено 555 дуката ћесарских на име помоћи школама у Турској, те да се свим школама у Старој Србији пошаље по 50 књига. Међутим, због рата који су од 1876. до 1878. године водиле Црна Гора и Србија против Турске, свака даља активност Одбора је престала и већина школа у Старој Србији је била затворена, а учитељи су се, уколико нијесу били заробљени због учешћа у устанку, вратили у Србију.

Упоредо са повећањем броја школа расла је и потреба за учитељима, а осјећао се и недостатак образованих свештеника, који би успјешније могли радити на буђењу националне свијести поробљених хришћана. Уз то, у неослобођеним крајевима није било оспособљених ђака који би успјешно могли пратити наставу у редовним школама у Србији, па београдски митрополит Михаило предлаже да се у Богословији у Београду отвори посебно одјељење у коме ће се школовати учитељи и све-

¹¹ Те године је у Основној школи у Пљевљима било око 150 ђака, а учитељи су били Илија Павасовић и Петар Костић.

¹² Љубомир Дурковић Јакшић, н. р., 102.

¹³ Цамбазовски, К., н. р., 94 и 95.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто, 103-105.

¹⁶ Исто, 102.

штеници за потребе неослобођених крајева, које је почело рад 1873. године, по посебном (редуцираном) програму. Управо након те иницијативе Одбор за школе и учитеље у Старој Србији и Македонији припремио је правилник за отварање и рад Другог одељења Богословије за школовање дјеце из неослобођених крајева за будуће учитеље и свештенике.¹⁷ Наставни план и програм Другог одељења Богословије био је комбинација учитељске и богословске наставе. Настава је трајала три године а изучавани су:

1. Српски језик са старословенским;
2. Историја српска са југословенском;
3. Историја општа;
4. Земљопис с обзиром на југословенске земље;
5. Рачун;
6. Црквена историја;
7. Обреди;
8. Просторни катихизис;
9. Нараствена богословија;
10. Јестаственица;
11. Физика;
12. Наука о чувању здравља;
13. Педагогија с методиком;
14. Краснопис и цртање;
15. Црквено пјевање и правило, и
16. Тјелесно и војно вјежбање.¹⁸

Не само да је настава извођена по посебном плану и програму већ се одвијала, готово, по војничком режиму школовања. Ученици су живјели у интернату и добијали су стипендију.¹⁹ Међу стипендистима српске владе који су касније радили као учитељи на подручју Пљеваља били су и: Вук Секулић, Стеван Самарцић, Јевто Мрав, Василије Марић, Гавро Пејатовић и Јован Ђирковић. А као гимназистсти стипендију су примали: Лазар Бајић, Милан Лончаревић, Стеван Тановић, Ристо Пејатовић, Танасије Пејатовић, Стеван Самарцић, Вукашин Поповић, Јован Ђирковић, Димитрије Шиљак, Вук Секулић, Урош Бујишић, Коста Костић, Миленко Кујунџић и Јован Вранеш.

II

Црна Гора све до Берлинског конгреса (1878) није битније утицала на просвјетно-културне и друге прилике на подручју Пљеваља, из два разлога: прво, због своје укупне неразвијености и, друго, због доста велике удаљености граница тадашње Црне Горе од пљеваљског подруч-

¹⁷ У ово одјељење могли су се уписати само ученици из неослобођених крајева, и то по препоруци црквено-школске општине, угледних грађана или Пропагандног одјељења. Настава је трајала три године плус припремни разред.

¹⁸ Клемент Џамбазовски, н. р., 108.

¹⁹ Старовлах М., *Школа између власћи и слободе*, Цетиње 1993, 148.

ја. И у Црној Гори су од пада Зете под турску власт па до оснивања прве свјетовне школе (1834) носиоци народног просвјетљивања и чувања културног идентитета, поред народног усменог стваралаштва, били манастири и њихове школе. Манастири, односно свештеници, окупљали су око себе народ и указивали му на потребу чувања своје вјере и народне свијести. Они су били борци не само "за крст часни" већ и за "слободу златну". Чували су народ да се не исламизује, учили његов највитаљнији дио, каквој-таквој, писмености и надасве стално подстицали борбу за слободу. У овоме се посебно истицао Цетињски манастир који је истовремено био сједиште и духовне и свјетовне власти.²⁰

И поред своје врло значајне активности, манастири и њихове школе нијесу могли задовољити образовне, културне, па ни политичке потребе и интересе Црне Горе. Крајем XVIII и почетком XIX вијека у Црној Гори долази до извјесног економског напретка и постепеног оснивања државних институција. Иако су у XVIII и првој половини XIX вијека у Црној Гори и духовну и свјетовну власт имале владике, и сами су били свјесни да манастирске школе не могу одговорити потребама новог времена, па су се трудили да што прије оснују свјетовне школе. Тако владика Василије Петровић пише руском конзулу у Цариграду: "Од Бога би била греота да и даље овај народ остане без школе и без образовања."²¹

То што није пошло за руком његовим претходницима, урадио је посљедњи међу црногорским владикама Петар II Петровић Његош. ОDMAХ по доласку на пријесто једна од првих брига младог Његоша била је отварање школа у Црној Гори. Већ у првој години своје владавине он обавјештава руског конзула Гагића да жели да у Црној Гори отвори неколико свјетовних школа, па каже: "Али каква ће ми бити још и ова радост кад видим моје отечество да напредује у наукама и процвјетава просвештенијем."²²

Прву свјетовну школу, дакле, на подручју оновремене²³ Црне Горе основао је Његош 1834. године. Исте године је набавио и штампарију у којој су штампани и први уџбеници у Црној Гори: *Српски буквар ради учења младежи г̀ражданском чииању* (1836) и *Српска г̀рамаишка сасиављена за црногорску младеж* (1838).²⁴ Његош није био задовољан само оснивањем основних школа, па непрекидно шаље молбе Русији да прими и један број младића из Црне Горе, истовремено размишљајући о оснивању виших школа. Тако у писму Пауну Јанковићу каже: "А да бих колико прије ту жељену мету докучио (основао више школе - М. С.) за-благодарио сам послати за границу кадкад по неколико младића на науку."²⁵ Он такође шаље младе Црногорце на школовање у Србију, јер

²⁰ Видјети наш рад: *Основна школа у Црној Гори 1944-1994*, Титоград 1996.

²¹ Јагош Јовановић, *Историја Црне Горе*, Цетиње 1948, 120.

²² Петар II Петровић Његош, *Писмо Јеремији Гагићу* (шести децембар 1831), Изабрана дјела, Београд, 1984, 31.

²³ Кажемо "оновремене" јер је у Котору готово пет вјекова раније постојала, чак, и средња школа.

²⁴ Старовлах М., *Основна школа у Црној Гори 1944-1994*, Подгорица 1996, 8.

²⁵ Петар II Петровић Његош, *Писмо Пауну Јанковићу*, н. д., 122.

"гдје би црногорска младеж могла лакше получити образованије ума и срца, а да не изгуби николико од своје дичне народности ако не у Србији, гдје се и све науке на нашем језику предају".²⁶

Његошев наслѣдник књаз Данило Петровић, и поред залагања, није могао више урадити на оснивању школа због сталног рата с Турцима, па је у вријеме Омер-пашиног напада на Црну Гору 1852. и 1853. године, у недостатку олова, морао чак да претопи и слова из чувене Његошеве штампарије у пушчана зрна.

Књаз односно краљ Никола I Петровић је у току своје дуге владавине испољио изузетно интересовање и велику бригу за развој просвјете и културе у Црној Гори. Прије Берлинског конгреса Црна Гора је нешто више била ангажована на отварању основних школа у Горњем Полимљу. Тако је књаз Никола помогао подизање основне школе у Андријевици 1863. године. Годину дана касније послате су јој са Цетиња књиге, које је Црна Гора добијала из Србије и Аустро-Угарске, јер од 1838. до 1868. године у Црној Гори није штампан ни један уџбеник, а те године су штампани: *Прва знања за основне српске школе* и *Крајња историја српског народа за основне српске школе*. Касније је Црна Гора плаћала и учитеље у поменутој школи. Прије Берлинског конгреса Црна Гора је отворила основне школе и у: Врелима, Жабљаку, Доброловини, Шаранцима и Тепцима. Школске 1873/74. године Црна Гора је послала и Основној школи у Пљевљима 25 буквара.²⁷

Поред нових основних школа²⁸ отворене су прије Берлинског конгреса Богословија (1869) и Дјевојачки институт. Књаз Никола се трудио да се у ове школе упише што више дјеце са подручја Турске и Аустро-Угарске, јер би то "доприњело угледу Црне Горе међу поменутиим живљем", а што би била "посебна корист оне браће наше".²⁹

III

Све активности које су предузимале Српска православна црквено-школска општина, Србија и Црна Гора у отварању и помагању рада школа у неослобођеним крајевима, након ослободилачких ратова (1876-1878), биле су извјесно вријеме прекинуте. Особито је било тешко доћи до уџбеника и других књига, јер турске власти нијесу дозвољавале уношење књига из Србије у неослобођене српске крајеве. - "Лакше је било пронијети кроз Турску онога доба комитску бомбу него какву књигу".³⁰

²⁶ Исто.

²⁷ Ђоко Пејовић, *Политика Црне Горе у Зајтарју и Горњем Полимљу, 1878-1912*, Титоград 1973, 163.

²⁸ Школске 1833/34. у Црној Гори су биле четири школе са 73 ученика, десет година касније било је девет школа са 274 ученика, а шк. 1873/74. г. 41 школа са 1744 ученика.

²⁹ Душан Вуксан о седамдесетогодишњици цетињске Богословије, Записи бр. 24, Цетиње 1940, 346.

³⁰ Милић Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901-2001*, Монографија 1901-1941, Пљевља 2001, 43 (позајмљен цитат од Петра Митропана, *Књиге и чийаоци у јужној Србији*).

Положај хришћана у Старој Србији послје Берлинског конгреса (1878) постао је још тежи. Услови живота су били готово неподношљиви. Трговина замире, школе се затварају, учитељи, уколико већ нијесу у затвору због учешћа у устанцима и бунама, бјеже у Србију. И већина свештеника је била или у затвору или у бјекству. Живот на селу је био "знатно тежи него било гдје на Балкану".³¹ Сељаци су притиснути новим дажбама и порезима, тако да им је био угрожен и голи живот. На подручју Пљеваља долази до масовног досељавања муслимана из Босне и Херцеговине и Црне Горе.³² Они богатији, са новцем који су добили од продаје имања, угрожавају српке трговце и занатлије, док сиромашнији (мухаџери) стјешњавају српске сељаке, насељавајући се на сеоским пашњацима и шумама. У томе их увелико помаже турска власт, особито након доласка Младотурака на власт, који су настојали да изврше отоманизацију европског дијела Турске, рачунајући да ће то постићи насељавањем мухаџера на рачун српског становништва.

Мухаџерима се "немилице и нештедимице" дијели земља по селима у околини Пљеваља. Узалуд се угрожени сељаци позивају на раније одлуке, којима је било забрањено насељавање мухаџера у околини Пљеваља. Нови пљеваљски мутесариф им хладно одговара: "Њима је то цар дао, па им и у ђумет дао, а ко им буде сметао тај ће платити лире и бити ухапшен".³³

Након анексије Босне и Херцеговине на подручје пљеваљског пашалука доселило се 246 породица.³⁴ Слична је ситуација и на подручју Бијелог Поља, гдје "непрекидно у масама долазе исељеници (мухаџери) из Босне. Суд их насељава на најбољим мјестима и то по центрима наших староседеоца. Свим исељеницима суд је у свему на руци. Подиже им куће и даје им готов новац. Њихово насељавање врши се по нарочитом плану. Већини наших староседеоца биће онемогућен опстанак, а то се и хоће".³⁵

Положај сељака још више отежавају аскери "изнуђујући им храну, и што је најцрње и горе обешчашћавају им фамилију, што користе аустријски агенти и наговарају сељаке да траже припајање Аустрији, при томе, да би стање учинили још неподношљивијим служе се подвалама - преобучени у одијела турске војске или народно одијело долазе у

³¹ Сретен Вукосављевић, *Историја сеоског друштва*, Београд 1953, 169.

³² "Аустро Угарска јако покреће мухамедански елемент из Босне и Херцеговине у новопазарски Санџак, а, с друге стране, Колашинци измичу се од црногорске границе, те се и они амо насељавају, а српском елементу долази душа а катанац и више му је на овај начин немогуће живјети." (Јован Радуловић, српски цариник на Јавору - Предсједнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије, - Милић Петровић, *Документи о Рашкој области*, 1890-1899, Београд 1997 - у даљем тексту: Документа I, 110.

³³ Прокопије Шиљак, управитељ основних школа у Пљевљима - Главном таторству, Милић Петровић, *Документи о Рашкој области 1900-1912*, Београд 1995, 254. (У даљем тексту Документа II).

³⁴ Косановић, И., *Новопазарски санџак и његови етнички проблеми*, Београд, 1912, 54.

³⁵ Јосиф Јевђевић, управитељ основних школа у Бијелом Пољу - Главном школском таторству, *Документи II*, 262.

српске куће и њима чине горе него што чине и сами Турци".³⁶

Због оваквог стања, као и због страха од освете за учешће у ослободилачким ратовима и бунама, један број сеоских породица са подручја Бобова, Ограђенице, Премћана и Вашкова пребегао је у Црну Гору, док су им имања остала на десној обали Таре. Око коришћења тих имања често су разговарали представници Црне Горе и турске власти, што је касније довело до повећаног утицаја Црне Горе у поменутом селима.³⁷ Међутим, Србија је, из бојазни да не ослаби свој утицај у Рашкој области, настојала да спречи исељавање Срба са тог подручја.

Стање нашег народа под турском власти и даље се не поправља, тако српски цариник са Јавора, у априлу 1890. године, јавља влади Србије: "Како је већ и овђе прољеће наступило (...) то је и стари обичај: убијање, крађе, гоњење, пљачкање, отимање и сви остали зулуми, над овом јадном српском сиротињом (...) узело свој прави облик истребљења".³⁸ Двије године касније поводом доласка Руфин-паше у Сјеницу, Радуловић каже: "Дошла је заиста највећа несрећа на српски народ у Новопазарском санџаку, тако, да ни највјештије перо није у стању ове вапаје који се свакодневно из Санџака чују, описати, што сваком Србину мора да срце пуца а суза му на око удари кад чује, што се то ради (...) О личној и имовинској безбједности за Србина нема ни спомена".³⁹

Младотурци су 1908. године смијенили Сулејман-пашу кога су "многа више мрзјели Турци, нарочито официри, него Срби", јер је "у области којом је управљао било релативно слободније живјети него у другим крајевима царства".⁴⁰ Након тога је у Пљевљима "завладало ужасно стање, какво до сада никада није било. Што је у свој ствари најгоре, то је да Муслимани не увиђају чему ово води, и да тако свесно или несвесно иду на руку непријатељу (Аустрији - М. С.)".⁴¹

То је вријеме када су у овом "тамном вилајету" била "пашчад пуштена, а камење везано"⁴² и гдје човјек "није смио тврдо заспати јер би могао изгубити главу и стоку од које је највише живио".⁴³

Све до почетка Балканских ратова трајао је процес насељавања мухаџера у Пљеваљском крају, "због чега су многа села дошла у тешку ситуацију". Мухаџери су се насељавали чак у школска дворишта. Уз то, "многи мухаџери дођу са новцем и купују читлуке од ага и бегова, који их врло радо продају".⁴⁴

³⁶ Нињифор Перић, митрополит рашко-призренски - Предсједнику Министарског савета, министру иностраних дела, Николи Пашићу, *Документи II*, 160.

³⁷ Ђоко Пејовић, наведено дјело, 15-18.

³⁸ Ђорђе Радуловић, Српски цариник на Јавору - Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије, *Документи I*, 109.

³⁹ Ђорђе Радуловић, Српски цариник на Јавору - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Документи I*, 228.

⁴⁰ Петар Косовић, в. д. директора Гимназије у Пљевљима - Главном школском таторству, *Документи II*, 208.

⁴¹ Стеван Самарњић, Управитељ основних школа у Пљевљима-Главном таторству, *Документи II*, 227.

⁴² Сретен Вукосављевић, *Санџачке хњаје*, Пријепоље 1936.

⁴³ Сретен Вукосављевић, *Писма са села I*, 213.

Послије неуспјеха у Италији 1859. године "и у борби за превласт међу њемачким државама 1866. године, код Садове Аустрија (...) тежиште своје привредне и политичке експанзије преноси на Балкан. Због тога постаје највећи противник споразума и зближавања између Црне Горе и Србије", макар због тога се ишло и у рат.⁴⁵ Зато она послије Берлинског конгреса све више "наглашава своје становиште да Санџак мора бити велики канал који раставља Србију од Црне Горе. Пут у Митровицу не сме бити закрчен бранана једне српске државе".⁴⁶

Након окупације Босне и Херцеговине, Аустро-Угарска је успоставила своје гарнизоне у Пљевљима, Прибоју и Пријепољу, тако да је Рашка област постала "једна земља а два господара". Над пљеваљским Србима наднијела се нова опасност да - како рече Сулејман-паша - "трули турски јарам" буде замијењен "гвозденим аустријским".⁴⁷ Опасност од Аустрије је била тим већа што јој је Русија признала право ангажовања у Новопазарском Санџаку уколико у њему дође до немира.⁴⁸

У циљу ширења своје пропаганде Аустро-Угарска је основала и свој конзулат у Пљевљима, посебно се трудећи да на сваки начин парализује утицај Србије и Црне Горе у Рашкој области. Њена пропаганда је првенствено била уперена против српских школа, цркава и манастира, као главних упоришта Србије на овом простору. Тако, на примјер, аустријски конзул каже да је "Српска гимназија установљена не као дом за просвјету, него више као политички дом, гдје више наставника ради на политичком и ваншколском раду, него што се бавио чисто унутрашњим школским радом".⁴⁹ Аустрија је настојала на све начине да изазове што веће сукобе између Срба и Муслимана, у складу са својом познатом политиком "divide et impera", говорећи Муслиманима да ће Србија и Црна Гора ускоро ући у Рашку област, а истовремено подстичући српске сељаке да не плаћају дажбине турској власти. У игру је укључила и Албанце.⁵⁰

Упркос опасности која је од стране Аустро-Угарске пријетила и једнима и другима, односи између Срба и турске власти, особито послије одласка Сулејман-паше (1908), били су све лошији.⁵¹

⁴⁴ Прокотије Шиљак, Управитељ основних школа у Пљевљима - Главном туторству, *Документи II*, 322.

⁴⁵ Новица Ракочевић, *Црна Гора и Аустро-Угарска (1903-1914)*, Титоград 1983, 15-16.

⁴⁶ Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XIX вијеку*, Београд 1935, 12.

⁴⁷ Милић Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901-2001*, Монографија 1901-1941, Завичајни музеј Пљевља 2001, 68.

⁴⁸ Новаковић Стојан, Српски посланик у Петрограду - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Документи II*, 101.

⁴⁹ Нићифор Перић, Митрополит Рашко-Призренски - Председнику Министарског савета, министру иностраних дела, Николи Пашићу, *Документи II*, 160.

⁵⁰ Подстакла је Албанце да као противтежу српској и црногорској пропаганди васкрсну замрзнуту Пећку лигу. Тако да долази до обнављања поменуте лиге у коју се одмах уписало 3000 људи. Активност ове лиге је нарочито појачана у вријеме анексије Босне и Херцеговине, када се истиче парола: "Ко је Турчин нека колац узме, па на колац Србе удрите." (Богумил Храбак, *Новоизазарски Санџак у последњој етапи османске владавине у области сјане Рашке крајем XIX и почетком XX вијека*, Пријепоље 1994, 86).

⁵¹ "Међу овдашњом браћом Муслиманима наспрам нас Срба - пише архимандрит По-

Аустријски конзул у Пљевљима Драшковић, са официрима аустријског гарнизона, обилази српска села и наговара сељаке да не плаћају порез турским властима; при томе је успио да у корист своје пропаганде придобије и неке аге и бегове, па чак и пашу Бајровића, тако да су и они наговарали сељаке да не плаћају "ништа сем десетине".⁵²

Аустријска пропаганда, као и големе турске дажбине и зулуми, изазвали су "метеж и узбуне: сељаци неће да плаћају зам (порез за про-свјету) и општи порез (...) него у групама од двадесет, тридесет, педесет и стотину људи крстаре по околним селима и нагоне на побуну против зама". Уз то, побуњени сељаци поручују турској власти да ће, ако им не опрости зам и остале порезе, за два дана потписати да се прикључују Аустрији "која их чека раширених руку", тј. да ће дати пристанак "који им генерал тражи" (да потпишу захтјев за прикључење Аустрији).⁵³

Плашећи се од Аустрије велики везир је наредио да се не тражи поменути порез од хришћана "док се то питање не проучи".⁵⁴ Након тога побуна је смирена "на чему се (...) највише има благодарити мудрог управљању Н. Е. Сулејман Хаки паше, а особито случајном доласку у Пљевља Царско-руског конзула из Митровице господина Орлова",⁵⁵ који је својим ставом "много учинио да се побуњени Срби умире и својим кућама поврате".⁵⁶

Турци, дакле, ни овом приликом нијесу испунили дата обећања, што је поново заштрило односе између њих и сељака.⁵⁷ Неиспуњено

повић - влада врло велико огорчење. Пребацује нам се (...) да смо сви Срби у овом санџаку српске комите. Од нас се много зазире, па чак штавише изгледа да се и нека завера спрема. Чији су то прсти добро вам је познато". (Василије Поповић, архимандрит манастира Свете Тројице - директору гимназије, *Докуменџа II*, 228).

⁵² За изазивање сукоба између сељака и турске власти (на чему ради Аустрија) "нај-опаснија је агитација ага и бегова који су сопственици земље, а потплаћени иначе од Аустрије; они говоре својим чивчијама 'не дајте ништа сем десетине, само је десетина од цара, а све друго није' (...) Ту на првом мјесту долази и сам члан меџлиса, почасни паша Бајровић, иначе велики богаташ и главни лиферант за аустријску војску у читавом Санџаку". (Стеван Самарџић, управитељ основних школа у Пљевљима - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Докуменџа II*, 96).

⁵³ Илић упозорава српског конзула у Скопљу: "једну истину ниједног момента не треба губити из вида, а то је, да не само побуњени сељаци, него уопште и цео народ и сви грађани више воле Аустрију него Турску, када би се дало на бирање, а што до сад до тога није дошло, узрок је што народ, дакако, гледа на Србију и Црну Гору и од њих очекује избављење, а када би знао да му отуд не може скоро помоћ доћи, он би сутра скоро једногласно позвао Аустрију" (*Докуменџа II*, 99-100).

⁵⁴ Стојан Новаковић, српски посланик у Петрограду - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Докуменџа II*, 101.

⁵⁵ Након посјете Пљевљима Орлов је изјавио, да су му Срби у присуству Сулејман-паше и аустријског конзула говорили: "Јави нашем цару како ми овдје живимо, и кажи му да га молимо да нас ослободи, јер овако више не можемо живјети." (Мирослав Спалајковић, српски конзул у Приштини - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Докуменџа II*, 103).

⁵⁶ Василије Поповић, архимандрит манастира Св. Тројице код Пљеваља - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Докуменџа II*, 102.

⁵⁷ Стеван Самарџић, управитељ основних школа у Пљевљима, у фебруару 1906. године јавља Царинарници на Јавору: "Сви околни учитељи: Ковача, Огиловића,

обећање од стране турске власти у вези са ослобођењем сељака од "зама" опасно је заострило односе између њих, при чему су представници турске власти потпуно занемарили заједничку опасност од Аустро-Угарске.⁵⁸ Слично каже и цариник Ђуровић: "Турци савршено неће људски, него само изазивају и ниједан акт њихов не иде стишавању, мада је сад њихов интерес да је народ миран".⁵⁹

Бојећи се Аустрије, многи утицајни Срби и њихови пријатељи стишавају народни бунт, али Турци настављају по своме, што првенствено иде у прилог Аустрији.⁶⁰

Након анексије Босне и Херцеговине, српски народ у Рашкој области је с нестрпљењем дочекао рат између слободних двију српских држава с једне и Аустро-Угарске с друге стране, што је посебно изазвало одушевљење код омладине, јер је сматрала да је "боље доживјети и друго Косово, него овако биједно завршити са нашом националном политиком", па директор Пљеваљске гимназије поручује: "Не више на траг, ако Бога знате."⁶¹ Јавља се велики број добровољаца који желе да иду у Србију организовано, а многи су и самоиницијативно тамо пошли тражећи да се упишу у добровољце.⁶²

IV

Стање у Старој Србији се, дакле, још више компликовало успостављањем аустроугарских војних гарнизона у Пљевљима, Прибоју и Пријепљу. На подручју Пљеваља су се тада још више сукобили интереси Турске, Аустро-Угарске, Србије и Црне Горе. Турска је и даље ово подручје сматрала својом територијом. За Аустро-Угарску то је била тачка ослонаца за даље напредовање на Исток.

Православно становништво у пљеваљском крају (највећим дијелом поријеклом из старе Херцеговине) је "турском на свим пољима рада и борбе за одржавање и афирмацију супротстављало српско, као из-

Крњаче, Оћевине и Илинобрдски саопштавају ми да је расположење међу сељацима кроз револуционарно, да се просто не може савјетима на њих утицати да буду мирни нити им се може објаснити да сад није вријеме за устанак". (*Документи II*, 111)

⁵⁸ "И заиста ово је страшно, што је ова турска проклета власт сама себи недосљедна, просто као с планом сама себи спрема крај (...) Сав народ је за буну просто зато што (...) Турци неће нимало поштено да раде." (*Документи II*, 112)

⁵⁹ Јован Ђуровић, цариник на Јавору - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Документи II*, 118.

⁶⁰ "Зулуми су нечувени, злочини ужасни; регуларна војска (не само башибозук) најгрознија је насиља вршила над нејачима и женама. Поједини су случајеви такви да су ужасни да се само, приказивању човеку у жилама крв следи." (*Документи II*, 112)

⁶¹ Петар Косовић, директор Гимназије у Пљевљима - Главном школском турском, *Документи II*, 228.

⁶² "Један свјештеник ми је долазио данас, молио ме чим од Вас добијем какву вијет о купљењу добровољаца овамо, да га одмах извјестим. Вели да ће он сам из своје парохије довести 400 добровољаца. Чујем данас да има и Муслимана који желе поћи у Србију да се упишу у добровољце." Петар Косовић, директор Гимназије у Пљевљима - Главном школском турском, *Документи II*, 212.

раз схватања слободе и права", али и очекивања од сусједних српских држава (Србије и Црне Горе) да ће им помоћи да се ослободи туђинске власти.⁶³ Налазећи се између Црне Горе и Србије, подручје Пљеваља је било готово подједнако интересантно и за једну и за другу, тим више што су се могле даље ширити само на рачун неослобођених крајева Турске, тако да су се односи према овом крају одражавали и на њихове укупне односе.

Но, у почетку утицај Црне Горе је био знатно слабији и поред тога што се послје Берлинског конгреса непосредно граничила са овом области, и што се, након окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, морала одрећи својих претензија према Херцеговини, и замијенити их појачаним политичким радом у Старој Србији, јер је увелико била економски исцрпљена у претходним ратовима. Уз то, требало је сада на двоструко већој територији организовати државну власт, школство и др.⁶⁴ Међутим, Србија се знатно брже опорављала и увелико тражила свој пут за веће ангажовање у Старој Србији у циљу јачања свог утицаја и пружања помоћи својим сународницима. Иако је њен пропагандни рад на подручју Рашке области био отежан Тајном конвенцијом, коју је закључио кнез Милан Обреновић с Аустро-Угарском 1881. године, а којом се Србија обавезала да неће радити против интереса Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини и Новопазарском санџаку, као и чињеницом да су до Берлинског конгреса (1878) сва питања српских школа у неослобођеним крајевима рјешавана у складу са привилегијама које је имала Патријаршија, јер школе и култура уопште нијесу биле у надлежности државе него цркве. Међутим, након Берлинског конгреса турске власти су појачале терор над Србима у свему, а особито према српским школама, стално контролишући њихов рад, програме и понашање учитеља.

Србија и Црна Гора су, поред искрене жеље да помогну својим сународницима, имале и своје посебне државне интересе, које су покушале остварити јачањем свог утицаја, прије свега преко школа и црквено-школских општина, при чему су се често некоректно међусобно односиле стављајући у први план династичке интересе.

Србија је знатно више радила на отварању школа, чак и оних уз непосредну границу Црне Горе, што није било по вољи црногорским властима, па су њени чиновници "из Андријевице позивали свјештенике и виђене људе (...) и протестирали их: како смеду из Србије да примају школске књиге, оружје, плате учитељске, и отварају школе по упуству из Србије".⁶⁵ О томе је обавијештен и представник турске власти, који је узео на одговорност "све учитеље и уапсио, па сваки учитељ, за сваки наполеон што је од нас (Србије) на име плате добио, мора да даде по тур-

⁶³ Боко Пејовић, наведени рад, 6.

⁶⁴ Школске 1873/74. године у Црној Гори (на два пута мањој територији) била је 41 основна школа са 1744 ученика, а десет година касније (на два пута већој територији) 39 школа са 1575 ученика (Старовлах, М., *Основна школа у Црној Гори 1944-1994*, Подгорица, 1996, 30).

⁶⁵ Ђорђе Радуловић, српски цариник на Јавору - Министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 177-178.

ску лиру глобе".⁶⁶ Будимљански парох Јово Поповић пише да је неки Петар, који је преносио књиге из Србије, био затворен на Цетињу, док њега и учитеља Јосифа људи Гавра Вуковића стално тужакају - "те ја и учитељ нисмо се мицали из турског затвора".⁶⁷ Када је Србија 1893. године упутила помоћ неким учитељима, свештеницима и трговцима из Горњег Полимља, ради организовања националне пропаганде, министар иностраних послова Црне Горе је упозорио беранског кајмакана "да извјестан број царских поданика прима новац из друге државе и тиме квари народ и наноси му штету". При томе је, чак, напоменуо да су му "позната имена оних који добијају новац из Србије, те да ће му (кајмакану) у сузбијању те појаве пружити помоћ".⁶⁸

Српски цариник на Јавору 1898. године оптужује Филипа Ђурашковића да је тајни агент краља Николе, те да је "тајно подговарао сељаке школе Бобовске те нису хтели да приме учитеља Милина Илијића, но су дошли у Пљевља и довели Милана Џамбасановића и молили Сулејман-пашу да им га за учитеља потврди". Међутим, Сулејман-паша је изгрдио сељаке вичући "да они нијесу никакви хришћани кад не слушају свог митрополита", додавши да ће он "дозволити само оне учитеље које пошаље митрополит".⁶⁹ И Премћанци моле митрополита Дионисија да им за учитеље шаље "црногорске васпитанике", иако "сав српски народ из ових крајева у Србију упире очи и од ње очекује спас својим невољама и коначно ослобођење".⁷⁰

Када је митрополит Дионисије покушао да отпусти учитеље у Бобову и Премћанима, "колико због њихове неспреме, толико и због њиховог држања, и да их замијени учитељима који су завршили Призренску богословију, у томе није успио".⁷¹ У децембру 1899. године црногорска власт тражи од учитеља Николе Пејатовића у Мељаку "да буде њихов учитељ (...) и да од њих прима плату, или да одмах иде и напусти школу".⁷² А када је 1897. године, уз сагласност рашко-призренског митрополита, министарство Србије поставило за учитеља новоосноване школе у Премћанима Јакова Војиновића, Црна Гора га је протјерала.⁷³ Прије тога представници су тражили од Војиновића да ради за интересе Црне Горе; у противном "или ћеш ти г. учитељу морати одавде ићи или радити у нашу корист, ако нећеш, ниједно ни друго ударићемо ти педесет батина усред Премћана".⁷⁴ Међутим, и учитељ Војиновић је тражио

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Јово Поповић, парох будимски - Министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 264.

⁶⁸ Ђоко Пејовић, н. р., 43.

⁶⁹ Ђорђе Радуловић, српски конзул на Јавору - Предсједнику Министарског савјета и Министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 544.

⁷⁰ Светислав Симић, српски конзул у Приштини, др Владану Ђорђевићу.

⁷¹ Исто, 549.

⁷² Ђорђе Радуловић, српски конзул на Јавору - Предсједнику Министарског савјета и Министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 613.

⁷³ Радмила Петковић-Поповић и Вукоман Шалипуровић, н. р., 252.

⁷⁴ Јаков Војиновић, учитељ у Премћанима - Ђорђе Радуловић, српском конзулу на Јавору, *Документи I*, 501.

од Сулејман Хаки-паше, да макне скеле на Тари како би се спријечило утицај Црне Горе на њеној лијевој обали.⁷⁵

Значи, упркос чињеници да су тежиле истом циљу - ослобођењу својих сународника испод турских власти, те да је била присутна опасност да их у томе може спријечити Аустро-Угарска у складу са својом политиком *Drang nach Osten*, династички интереси су били у првом плану и реметили неопходну сарадњу између Србије и Црне Горе. Истина, било је 1897. године покушаја да се договоре око подјеле неослобођене територије, у случају да Турска буде потиснута са ових простора. Међутим, међусобно неповјерење и даље је праћено интригама.

V

Поред оживљавања раније успостављених веза, Намјесничка влада 1883. године чини корак даље и тражи од архимандрита Дучића "кратак и јасан" план за успјешно дјеловање у неослобођеним крајевима, ради "ослобођења и уједињења српског народа". Дучић у одговору каже да се то "најбоље и најбрже може постићи његовањем српских школа и слањем у те крајеве учитеља и учитељица патриотизмом надахнутих". У том циљу - наставља Дучић - "треба рад школа које већ постоје помагати, а у свакој вароши и већим општинама где их још нема, што прије их отворити".⁷⁶ Он такође предлаже да се прими што већи број питомаца из Старе Србије и Македоније у одговарајуће школе у Србији, уз услов да се по завршетку школовања обавезно врате у свој родни крај и прихвате службу коју им буде одредио Одбор.⁷⁷

Поред отварања школа и помоћи коју је Србија давала црквено-школским општинама, за успјешнију националну пропаганду требало је, у већим мјестима у неослобођеним крајевима, отворати и конзулате. Јер, да ти конзулати "ништа не раде, него само и једино то што ће се развити и лепршати српска застава (...) то ће електрично оживјети српски потиштени народ". Конзулати су отворени у Скопљу, Приштини, Битољу и Солуну. Међутим, није дошло до оснивања конзулата и у Пљевљима, иако је на томе упорно инсистирао Ђорђе Радуловић, управник царине на Јавору.⁷⁸

Како су Турци и даље с подозрењем гледали на учитеље из Србије сматрајући их шпијунима који раде против Турске, да би их зашти-

⁷⁵ Исто, 502.

⁷⁶ Ради легализације слања уџбеника у неослобођене крајеве влада Србије је 1884. године послала у Цариград Петра Костића, управитеља Призренске богословије, да у сарадњи са тамошњим српским послаником Јевремом Грујићем испослује одобрење за педесетак уџбеника, који ће бити слати у Стару Србију и Македонију. Након дугог чекања, у марту 1885. године испословано је одобрење за 23 уџбеника за основне и средње школе.

⁷⁷ Радмила Петковић-Поповић и Вукоман Шалипуровић, н. р., 61.

⁷⁸ Тако он 1892. године поново пише влади Србије: "Неопходна је потреба да имамо наш конзулат у Пљевљима", па резигнирано додаје: "Ја сам две године молио и доказивао ту потребу и то је остао глас вапајућег (...) Све наде нашег потиштеног народа да ће му српски конзулат једнога дана доћи постале су илузије и надања" (Радмила Петковић-Поповић и Вукоман Шалипуровић, н. р.74).

тио од малтретирања и њихов рад легализовао, управник царине на Јавору Радуловић, када му није прихваћен предлог о оснивању конзулата у Пљевљима, предлаже да се ту постави вицеконзул, јер ако би на то мјесто "дошао човјек који би хтио и умιο код турских власти (...) могао би учинити све што хоће у овом Санцаку".⁷⁹ Недостатак конзулата требало је првенствено надомјестити појачаним пропагандним радом просвјетних радника. За ту сврху учитељи су, поред плате, добијали посебне награде.⁸⁰ Да не би прекидали континуитет политичко-пропагандног рада, Министарство иностраних дела Србије често им није дозвољавало ни да у току љетњег и зимског распуста напуштају школу, односно да одлазе ван мјеста боравка.⁸¹

За укупну националну пропаганду, а особито за рад црквено-школских општина, врло битно је да на положају владика у неослобођеним крајевима, умјесто Грка, буду Срби. Након окупације Босне и Херцеговине, Аустро-Угарска је добила право да поставља митрополите у Сарајеву, Тузли и Мостару. Међутим, пошто је западни дио Рашке области и даље номинално задржан у саставу Турске, то је пљеваљски мутесариф Сулејман-паша забранио херцеговачком митрополиту Серафиму Перовићу да врши своју дужност на овом подручју. Након многих расправа западна Рашка област је 1894. године припојена Рашко-призренској митрополији. На њеном челу, као и у осталим митрополијама у неослобођеним крајевима, налазио се Грк, што је имало лоше посљедице за српску националну пропаганду,⁸² па предсједник српске владе Грујић тражи од Црне Горе да се придружи њеном захтјеву да се за владике у ослобођеним крајевима умјесто Грка поставе Срби.⁸³ Наиме, влада Србије у фебруару 1885. године тражи од цариградског патријарха Јаокима IV да

⁷⁹ Исто, 73.

⁸⁰ Тако је 1898. године на име награде за пропагандни рад исплаћено: Миленку Милодраговићу, учитељу у Илином Брду, 720 динара и учитељима у Пљевљима Надежди Петровић 144 динара, Јефту Мраву 840 динара и Анђелији Мрав 840 динара (рјешење др Владана Ђорђевића, Министра иностраних дела Србије, *Докуменџа I*, 470-471).

⁸¹ Концепт писма Министра иностраних дела Србије српским конзулима у Старој Србији и цариницима на Јавору и у Рашкој, *Докуменџа I*, 581.

⁸² Велику сметњу националној пропаганди представљали су Грци који су се све до 1896. године налазили на положају митрополита у неослобођеним крајевима. "Ако је рашко-призренски митрополит био Србин имао је право на основу привилегија, коју је у Турској уживала Цариградска патријаршија да да одобрење да се школа отвори и да о томе обавијести вилајетску власт, како би ова контролисала да ли је учињена по важећим прописима. У случају када митрополит није био Србин, онда се заинтересована општина, односно 30 пореских глава, обраћало вилајетским властима за просвјету (...) ради одобрења за подизање школе". (Ђоко Пејовић, н. р., 169).

⁸³ У одговору на Грујићев предлог о сарадњи, Гавро Вуковић, министар иностраних дјела Црне Горе, каже и сљедеће: "Ми заиста схватамо какво је стање српског елемента у Турској и високо разумијемо које нам се дужности налажу при учествовању у одбрани његовој (...). Традиционална политика из ранијих Влада и Владара, вазда је била и биће, стајати чврсто на бранику православне цркве и српског народа" (Гавро Вуковић, Министар иностраних дјела Црне Горе - Генералу Саву Грујићу, Министру предсједнику, и Министру иностраних дела Србије, *Докуменџа I*, 134).

се у Призрену, Скопљу, Велесу, Дебру, Битољу и Охриду поставе за митрополите Срби. При томе је Србија обећала да ће за сваку епархију плаћати Патријаршији допринос од 1000 турских лира. Цариградски патријарх је у начелу прихватио захтјев Србије, али је при томе поставио услове које треба да испуњавају кандидати за владике, у областима које се налазе под турском влашћу: 1) да су турски поданици, 2) да су завршили богословски факултет или богословију, 3) да су служили као свештеници или духовна лица, 4) да знају грчки, 5) да имају добро држање, 6) да нијесу компромитовани пред Портом и 7) да су записани код Патријаршије као кандидати за владику.⁸⁴ Иако је ове услове прихватила, српска влада тада није имала кандидате који су испуњавали поменуте услове, тако да је први Србин на чело Рашко-призренске митрополије постављен тек 1896. године.⁸⁵

У циљу успјешније националне пропаганде, особито ради убрзања рада на формирању црквено-школских општина, српска влада је 1889. године, при Министарству унутрашњих послова, основала Пропандно-просветно одељење.⁸⁶

Проблем легализације рада учитеља у неослобођеним крајевима и даље је присутан, па влада Србије тражи од Стојана Новаковића (који је био добар познавалац прилика у Турској) да предложи начин на који би се дошло до легализације тог рада. У одговору на тај захтјев овај каже: "Нама, дакле, не остаје ништа друго него да наставимо, уздржљиво и стално овако како смо почели, са пажњом и чувањем, а међутим требало би свугде, а особито у самој маси нашег народа у Старој Србији и Македонији радити на оснивању школских и црквених одбора или општина, којима би се уздигле, какве такве, основе за наше организације по турским областима. При томе треба да се поступа са што више толеранције и опортунизма, тако да би наша идеја донела стварну корист. Наша победа би била осигурана ако би у Старој Србији и Македонији за сада имали бар 10 свесних и патриотских школских и црквених одбора, који би били прави и истински темељ за наш тамошњи рад."⁸⁷

Србија и даље помаже Српску православну црквено-школску општину у Пљевљима. Тако је у августу 1881. године из Државне штампарије, по налогу Министарства просвете Србије, издато за основну школу у Пљевљима 300 уџбеника, и то: по 50 српских буквара, читанки са букваром, првих читанки, словенских буквара, црквених историја и рачуница.⁸⁸ У четвороразредној основној школи у Пљевљима било је 130 ђака, који "поред сиромашног стања књиге за учење немају, и не могу

⁸⁴ Клемент Цамбазовски, *Културно-ошћителствениите верски на Македонциите со Србија во шекоит на XIX век*, 154.

⁸⁵ Први Србин рашко-призренски митрополит био је Дионисије Петровић (1896-1900). Затим су Срби постављени за митрополите и у Скопљу и Велесу. Тако је 1910. године за дебарско-велешког митрополита постављен Пљевљак Петар Росић, који је касније постао српски патријарх под именом Варнава (1880-1937) 1930. године.

⁸⁶ Клемент Цамбазовски, н. р., 210.

⁸⁷ Исто, 210.

⁸⁸ Љубомир Дурковић-Јакшић, н. р., 106.

откуд набавити сем Србије, а када би се и могле с друге стране набавити, не би вредно било због духа који у њима провејава".⁸⁹ Исте године на молбу Српске православне црквено-школске општине из Пљеваља, београдски митрополит Михаило у договору са Министарством просвете шаље учитељицу, која је завршила женску велику школу.⁹⁰ Иначе, двије године касније (1883) у Пљевљима се помиње женска основна школа која је имала сва четири разреда,⁹¹ а школске 1891/92. имала је 86 ученица.⁹²

Поред школа Србија је и цркве снабдијевала књигама, и то не само онима које су у њој штампане већ је и из Русије за Стару Србију набављала црквене књиге које је плаћала рубљама и златним динарима. Тако је београдски митрополит Михаило 1892. године за неослобођене крајеве купио у Кијеву 25 примјерака *Ајосѿола*, 50 *Окѿоиха* и 25 *Празничних минеја*.⁹³

Црквено-школска општина све до Балканских ратова води укупну бригу о оснивању, изградњи и опремању школа, као и о платама учитеља,⁹⁴ при чему је имала веома издашну помоћ Србије. Тако је 1885. године за подизање школе манастир Света Тројица дао више од 35000 гроша, а пет година касније на име доградње 18000 гроша. Затим 1894. године на име даље доградње 24000 гроша. Црквено-школска општина је, поред помоћи из Србије, развила и врло успјешну сарадњу са народом ради опште и заједничке бриге о школама.⁹⁵

Српска православна црквено-школска општина при Манастиру Свете Тројице код Пљеваља је, нема сумње, дала велики допринос и оснивању Српске гимназије у Пљевљима, не само тиме што је преузела све материјалне обавезе, као и плаћање помоћног особља, већ и у њеном оснивању својим утицајем преко Рашко-призренске митрополије и владе Србије. Тако се 1899. године обраћа молбом рашко-призренском митрополиту Дионисију Петровићу молећи га да помогне отварање петог разреда основне школе или првог разреда гимназије, обећавајући да ће она обезбиједити просторне услове, сносити све материјалне трошкове

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Исто, 107.

⁹¹ Радмила Петковић-Поповић, н. р., 269.

⁹² Љубомир Дурковић-Јакшић, н. р., 123.

⁹³ Архиепископ београдски и митрополит српски Михаило - Министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 186.

⁹⁴ Учитељима у Основној школи у Пљевљима Црквено-школска општина је плаћала по три турске лире у злату, на име плате и станарине, а учитељицама по четири златна ћесарска дуката, с тим што им је посебно плаћала станарину, а онима који нијесу из Пљеваља и огријев (Милић Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901-2001*, Документи 1901-1914, 9).

⁹⁵ На примјер, на Илиндан 1888. године породица покојног Марка Дробњака, земљорадника из села Врбице, дала је школи на Илином Брду 10 наполеона, а Јефимија Бајић 50 дуката, док је школу у Мељаку подигао "поп Јаков Шиљак с помоћи народа српског" (запис на школској згради). Сељаци из Отиловића 1899. године моле Сулејман Хаки-пашу да им одобри оснивање школе, што је он и урадио. (Дурковић, н. р. стр. 120) А сељаци из Ограђенице, пошто су 1898. године подигли школу, моле књаза Николау I Петровића да им пошаље учитеља, и он им је послао Милована Старчевића. (Ђоко Пејовић, *Полишка Црне Горе у Зайтарју и Полимљу, 1878-1912*, 182)

изузев плата наставника. Поводом тога, Министарство иностраних дела Србије тражи од српског конзула у Приштини да му достави своје мишљење, као и мишљење митрополита, о потреби отварања трговинске школе у Пљевљима, која би "могла врло корисно послужити да се зауставити одвођење српске деце у Босну и била можда најбољи отпор аустријској и црногорској пропаганди против нас".⁹⁶ И архимандрит Василије Поповић, у својству предсједника Црквено-школске општине, моли рашко-призренског митрополита Нићифора Перића да се заузме за отварање веће школе у Пљевљима, која би могла послужити и дјечи околних вароши: Нове Вароши, Пријепоља, Прибоја, Бијелог Поља и др.⁹⁷

Образлажући потребу за отварањем више школе у Пљевљима 1899. године управитељ основних школа Пантић каже: "Ако ове године то не учините, онда је боље и од основне дигните руке; јер што значи спремати дјецу за другог". При томе наглашава да се прошле године 14 ученика уписало у Сарајеву, а ако се не отвори виша школа у Пљевљима, ове године ће их још више отићи у Босну на школовање.⁹⁸ Тим поводом српски конзул у Приштини, након разговора са митрополитом, предлаже влади Србије "да би у Пљевљу потребно било отворити добро уређену грађанску школу, на коју би се доцније могла надовезати нижа трговачка школа".⁹⁹

Министарство иностраних дела Србије пише овим поводом генералном конзулу у Скопљу: "Да бисмо паралисали тај рад, кад већ нисмо могли успети да тамо имамо свој конзулат, потребно нам је да од Пљевља начинимо јак културни нам центар". Због тога каже министар: "Ја бих се радо одазвао молби Пљевљака да тамо отворимо за ову годину дворазредну гимназију, под условом да сами плаћају порез на гимназију, снабдеју је потребним наставним средствима и да носе све трошкове осим плата за наставнике".¹⁰⁰ Међутим, митрополит Перић и даље мисли да то не буде гимназија, "јер нам треба тамо трговачка школа".¹⁰¹ Након тога, министар иностраних дела Србије пише српском конзулу у Приштини да је "вољан одазвати се молби Пљевљака да им се отвори нижа гимназија. Кад сам се на ово одлучио ја сам имао пред собом добро процењене национално-политичке интересе, који захтевају да се у Пљевљима начини

⁹⁶ Концепт Министарства иностраних дела Србије - Светиславу Симићу, српском конзулу у Приштини. (Милић Петровић, *Пљевљанска гимназија 1901-2001*, књига I, 86)

⁹⁷ Василије Поповић, предсједник, и други чланови црквено-школске општине у Пљевљима - Нићифору Перићу, митрополиту рашко-призренском (М. Петровић, н. р., 99).

⁹⁸ Светислав Симић, српски конзул у Приштини - др Владану Ђорђевићу, предсједнику Министарског савета и министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 593.

⁹⁹ Исто, 598.

¹⁰⁰ Концепт писма Министарства иностраних дела Србије - Генералном конзулу Србије у Скопљу (М. Петровић, н. р., 101).

¹⁰¹ Мирослав Курговић, српски генерални конзул у Скопљу - Михаилу Вујићу, предсједнику министарског савета и Министру иностраних дела Србије (М. Петровић, н. р., 102).

јак просветно-културни центар".¹⁰² Но, упорни митрополит не одустаје од трговачке школе па каже: "Али да бисмо достигли своју мету ми доиста треба да створимо грађане и то грађане а не пролетаријат".¹⁰³ И приликом "прерастања" гимназије из дворазредне у четвороразредну, опет је прва на потезу била Црквено-школска општина. Наиме, она се обраћа Сулејман Хаки-паши, тражећи од њега одобрење и помоћ за продужетак рада гимназије на четири године. Сулејман паша, који је иначе био частан изузетак међу турским чиновницима када се ради о отварању школа, благовремено је испословао одобрење, о чему је обавијестио архимандрита Василија Поповића, додавши - "колико до њега стоји да ће се свагда било за цркву, било за просветне ствари заузимати".¹⁰⁴

Међутим, односи између гимназије и рашко-призренског митрополита Нићифора Перића, који је "имао деспотску власт и калуђерску ћуд над школама", толико су се погоршали да је митрополит "истјерао из цркве наставнике", па чак није дозвољавао ни ђацима да се причесте.¹⁰⁵ Због тога су неки родитељи, бојећи се митрополитова проклетства, почели да исписују дјецу из Гимназије. Након тога директор је "сазвао у салу и наставнике и ученике, изјавио да се гимназија неће затворити ни онда ако у разреду не остане више од три ђака, после тога више није било исписивања".¹⁰⁶ Но, митрополит Нићифор наставља по своме, и кажњава шесторицу свештеника са пљеваљског подручја, као и са убирањем новца (по 12 златних гроша) за одобрење вјенчања, које су увеле владике Грци. И "владикама Србима тај новчић за вјенчанице за благослов остао је драг исто онако као и владикама Грцима".¹⁰⁷ Иначе, "у овим крајевима има грабљивих свештеника, правих душмана, има их и неморалних и покварених. Тако исто и калуђера. Дуго времена их је народ тужио митрополиту, али никад, ниједан од њих ни за какво дело, ни по каквој народној тужби није кажњен био. Напротив. Колико је неки свештеник био покваренији, омрзнутији у народу утолико је био дражи Митрополиту, и налази више од њега заштиту."¹⁰⁸ Ни након сазива Скупштине црквено-школске општине, што је учињено на захтјев директора Гимназије, она не испуњава обавезе према Гимназији, јер "прости људи боје се проклетства владике, а води их не Србин Лазо Шећеровић".¹⁰⁹

¹⁰² М. Петровић, н. р., стр. 105.

¹⁰³ Сима Аврамовић, српски конзул у Приштини - Михаилу Вујићу, председнику министарског савета и министру иностраних дела Србије (М. Петровић, н. р., 107)

¹⁰⁴ Василије Поповић (...) - Тодору Боровњаку, заступнику директора Српске гимназије у Пљевљима (М. Петровић, н. р., 116).

¹⁰⁵ Узалуд су биле молбе и упозорења од стране наставника гимназије да повуче неканонску наредбу против причешћа наставника и ученика, па чак ни позиви на *Светио њисмо* "да ко се огрешо о деци, боље му је да обеси воденички камен о врат и потоне у дубину мора". (Јанићије Делић, суплент гимназије у Пљевљима - министру иностраних дела Краљевине Србије, *Документи II*, 296)

¹⁰⁶ Петар Косовић, директор Гимназије у Пљевљима-Главном школском турском, *Документи II*, 289

¹⁰⁷ Исто, 290.

¹⁰⁸ Исто, 291.

¹⁰⁹ Исто.

Сукоби митрополита са школским властима "дошли су у непријатељски положај од чега страдају народ, школа и црква и сви просветни радници (...) Школе су позатваране, цркве пак по наредбама митрополита одбијају своје вернике и стављају на њих проклетство без канонских основа".¹¹⁰ Ове свађе иду у прилог Младотурцима, који су имали циљ "да од Муслимана створе добре Отомане" а да би то лакше остварили требало је "уништити аутономију школа осталих народа" и завести "турски језик као обавезни језик у свим школама".¹¹¹

Ради тога су користили сваку прилику па су, између осталог, забили наставницима и учитељима из Србије да раде на овом подручју. А Црквено-школска општина заклањајући се иза става митрополита Нићифора "нити даје материјал школи, нити набавља дрва, нити плаћа послугу, нити плаћа учитеља турског језика".¹¹² Зато је вијест да је митрополит Нићифор дао оставку и да му је она уважена "обрадвала овај цио свијет који уме да мисли изузев неколико рђавих типова", те "сви поштени људи, добри Срби вјерују да ће његовим одласком нестати једно велико национално зло, јер је Нићифор својим држањем упропастио све што је током година с муком и толиким жртвама стечено".¹¹³

Односи између Црквено-школске општине и Гимназије су се поправили тек 1912. године, мада је извршење обавеза према Гимназији увелико зависило од "личног расположења појединих чланова општинске управе".¹¹⁴ Истина, Црквено-школска општина је једнодушно подржала иницијативу управе Гимназије да се оснује пансион за ученике Гимназије.¹¹⁵

VI

Исцрпљена у рату (1876-1878) Црна Гора настоји да обезбједи мир на граници, да би лакше организовала обнављање привреде и уређење администрације у новоослобођеним крајевима. Зато је тражила од становништва у граничном појасу према Црној Гори "да извршава све обавезе турских држављана (плаћа пореске дажбине (...), пријављивање по позиву турских власти, да не носе оружје на турске пазаре и др)".¹¹⁶

¹¹⁰Због ових свађа професор гимназије Делић пише Министарству иностраних дела Србије да треба "одвојити школу од цркве тј. школску власт од црквене власти и издејствовати јој аутономију" (Исто, 292).

¹¹¹Исто.

¹¹²Петар Косовић, директор Гимназије у Пљевљима - Главном школском туторству, *Документи II*, 297.

¹¹³Исто, 310.

¹¹⁴Александар Марић, директор Гимназије у Пљевљима - Главном школском туторству, *Документи II*, 370.

¹¹⁵У писму Главном туторству, директор Гимназије пише: "Чланови општинске управе, као и свештеници из цијеле ове околине (...) на свом заједничком састанку (...) једнодушно су прихватили нашу идеју о оснивању пансиона (...), јер су потпуно убијеђени да се једино том установом ова школа може одржати и унаприједити. Сви су дали часну реч, да ће се својски заузети и да неће пожалити ни труда ни материјалних жртава за остварење ове идеје". (Исто, 371)

¹¹⁶Боко Пејовић, н. р., 138.

Заграничним главарима са Цетиња је запријеђено "да ће им се куће ископати" ако дају било каквог повода за немир. Исто тако наређено је становништву у Црној Гори "да одметнике од турске власти (...) који пређу црногорску границу нико не смије сакрити, те да ће ухваћени бити враћени турским властима".¹¹⁷

Затварање црногорске границе омогућило је турским властима да још више појачају зулум у неослобођеним крајевима: обешчашћавање и превођење у ислам српских дјевојака, прикупљање данка из ранијих година, регрутовање за војску српских младића и др.¹¹⁸ Због таквог стања многи људи из пограничних села траже од црногорске владе да им "одреди мјесто гдје могу да прихвате неопходно оружје и муницију за одбрану голог живота". Међутим, "на сва запомагања представника села Бобова, Ограђенице и Засаде одговарано им је да ће Црна Гора дипломатским путем испословати за њих бар неке олакшице".¹¹⁹ Нема сумње да је оваква политика Црне Горе довела у очајнички положај хришћане у дјеловима неослобођеним од Турске и увелико слабила утицај Црне Горе, чак и у крајевима уз црногорску границу.

Међутим, из Србије је у неослобођене крајеве стално стизало оружје, што је до те мјере узнемирило црногорску власт, да су њени људи достављали беранском кајмакану имена наоружаних људи с предлогом да их турска власт разоружа и казни.¹²⁰ Но, како је и даље стизало оружје из Србије, да не би ризиковао углед Црне Горе у неослобођеним крајевима, књаз Никола је изјавио: "Да бог да да још више долази".¹²¹

Тек након осам година послје Берлинског конгреса Црна Гора наставља са слањем књига у заграничне области, а од 1892. године шаље и извјесну новчану помоћ, првенствено школама у Горњем Полимљу. Од школске 1894/95. године Министарство иностраних дјела одредило је вину помоћи посебно за сваку школу.¹²²

Црна Гора је од 1908. године па до Балканских ратова плаћала и шест основних школа на подручју Пљеваља: Бобово, Ограђеница, Косаница, Премћани, Бољанићи и Глисница. Плате учитеља у овим школама су биле знатно ниже плате него њихових колега који су радили у школама које је финансирала Србија. Истина, и њихова школска спрема је била нижа него спрема учитеља које је постављала Србија.

Из извјештаја надзорника заграничних школа види се да су школске зграде "у врло слабом стању, нехигијенске, запуштене и без икаквих удобности за ученике и учитеља. Неке од њих су по свему више

¹¹⁷ Исто.

¹¹⁸ У циљу отоманизације хришћанског становништва у Турској Младотурци су од 1909. године позивали и Србе да обавезно служе као турски војници, што је довело до бјежања младића у шуме, али и у Србију и Црну Гору, упркос чињеници да су оне биле против даљег исељавања Срба из неослобођених крајева Турске.

¹¹⁹ Ђоко Пејовић, н. р., 84.

¹²⁰ Исто, 46.

¹²¹ Исто, 46.

¹²² Исто, 164.

одговарале за стражаре него за школе (...) такве школске зграде много шкоде угледу Црне Горе.¹²³

Приликом сваке побуне становништва школе су затваране, а учитељи кажњавани. Чак је и побуна у Албанији 1910. године послужила као повод да се затворе школе у Рашко-призренској епархији, чиме су фактички укинуте привилегије Патријаршије у црквено-школској аутономији. Тим поводом црногорска власт је наредила својим заграничним учитељима да "поступају по изричитим наредбама рашко-призренског митрополита", иако учитељи који су радили у школама о којима се старала Црна Гора нијесу били унесени у општи распоред Рашко-призренске митрополије.¹²⁴

VII

Патријаршија је на основу добијених привилегија била дужна не само да се стара о школама него и да врши надзор над њиховим радом,¹²⁵ што јој је пружало могућност снажнијег утицаја на укупне прилике у неослобођеним крајевима.¹²⁶ Она је издавала митрополитске тарике (саопштења) на основу којих су турске власти издавале писмено одобрење. Митрополит је потврђивао дипломе учитељима и распоређивао их на рад у школама, тако да су, бар привидно гледано, учитељи имали посла само са рашко-призренским митрополитом.¹²⁷ Формално турске власти нијесу имале право ни да затварају школе, прогоне и кажњавају учитеље. Но, пошто су школе, по мишљењу представника турских власти, би-

¹²³ Исто, 170.

¹²⁴ Исто, 167-168.

¹²⁵ Тако је митрополит Мелентије 1895. године одредио Милана Гајића, наставника Богословије у Призрену, да изврши ревизију школа у пљеваљском крају. И сам заврши чин ревизије био је везан за манастир Св. Тројице. Наиме, на Петровдан су позвани гости - угледни грађани, као и представници војних и цивилних власти, у манастир гдје је служено благодарење, а после тога свечаност се наставила у сали основне школе. Свечности је присуствовала и турска војна музика, која је, након обављене ревизије свирала народна кола, а омладина је играла до мрклог мрака. (Љубомир Дурковић Јакшић, н. р., 122)

¹²⁶ Обилазећи школе у Новопазарском Санџаку, којом приликом је посетио и мушку и женску школу у Пљевљима, као и школу на Илином Брду, Милан Гајић каже: "Поред тога, што сам желео да сазнам право стање наших школа у том крају, ја сам имао на уму и ово: да сазнам моралну и материјалну јачину нашега народа, да се што пре отараси грчких владика" (Милан Гајић - наставник Призренске богословије - Министру иностраних дела Србије, *Документи 1*, 373).

¹²⁷ Повластице Патријаршије утврђене Царском ирадом, па објављење наредбом Великог везира 20. јуна 1891. године у односу на школе према Посланици Патријарха митрополитима гласе: "Програме школске састављаће и потврђивати Патријаршија и митрополија. Тако исто Патријаршија и митрополија потврђиваће свједочанства и дипломе учитеља и учитељки (...) Кад надзорник (муфетиш) или управитељ просвете народне сазна да се негде учи противно програму, или нађе неког учитеља или учитељку без свједочанства и дипломе, Министарство народне просвете обратиће се, у Цариграду Патријаршији, а по вилајетима митрополији и расправити ово стање. Противно учење забраниће се преко Патријаршије и митрополије а тим путем замениће се учитељ и учитељка без дипломе." (*Документи 1*, 332).

ле првенствено установе за ширење пропаганде и утицаја Србије и Црне Горе, будно су пратиле њихов рад и често их затварале. Тако је послје немира и сукоба на пљеваљском подручју 1905. и 1906. године дошло до затварања школа, прогона и затварања учитеља. Упркос правима Рашко-призренске митрополије да само она потврђује и провјерава дипломе учитеља, 1908. године турске власти су тражиле да учитељи и наставници Српске гимназије у Пљевљима своја свједочанства предају на потврду меарифу (органу турске просвјете) ради овјере, у противном биће кажњени и школе затворене, што је изазвало снажан отпор становништва. Наиме, према турском уставу из 1908. године све школе се налазе под државним надзором. Уз то, требало је обезбиједити да се за све турске поданике изводи јединствена настава. Тако су 1908. године вршене припреме да се у свим школама, изузев богословије, уведе извођење наставе на турском језику. Међутим, због отпора хришћана Младотурци су те обавезе ослободили основне школе.¹²⁸ Турска подозривост према српским школама никако да престане, упркос свим декларативним изјашњавањима Младотурака.¹²⁹ Турске власти, дакле, не поштују поменуте привилегије, већ траже од школа да прибаве царски ферман, пријетећи њиховим затварањем. Међутим, суштина ових захтјева је да се на сваки начин смањи број српских школа, а тиме и утицај Србије у неослобођеним крајевима.¹³⁰ Из истих разлога су "сви учитељи у Старој Србији, позвани у Скопље, колико ради полагања испита, толико и још више да тамо јаве: шта у школи предају и од кога плату примају".¹³¹ Турске власти су такође инсистирале да оне потврђују дипломе учитељима и наставницима, што је учитеље и наставнике довело у врло незгодан положај. На једној страни турске власти непрекидно инсистирају на обавези потврђивања диплома, а на другој, митрополит Нићифор наређује да се то не чини. Како ни једна ни друга страна није попустила, затворене су све школе у Санџаку, што "још јаче убија и онако доста убијени дух у нашем народу (...), осјећа се мртвило на свим линијама. Никаква рада. Никаква живота. Наши просветни радници не раде ништа, или бистре политику на ћепенку, или проводе вријеме у кафанама".¹³²

¹²⁸ Ђоко Пејовић, н. р., 167.

¹²⁹ Тако је у јуну 1909. године на заједничкој конференцији Срба и Муслимана, на којој је "говорено о братству и слози", између Срба и Муслимана, Ахмет Коријенић "напао наше школе и учитеље, српску пропаганду, тврдећи упорно да пре свега треба укинути српске школе, ако се жели мира и спокоја, слоге и јединства, и све докле оне постоје тога неће бити и не може, јер оне служе туђим интересима". (*Докуменџа II*, 242) Истовремено у Беранама је похапшено "29 које учитеља, које свештеника, које народних првака" због неког акта Црногорске владе. (Петар Косовић, директор гимназије у Пљевљима - Главном школском туторству, *Докуменџа II*, 243)

¹³⁰ "Турска власт овим својим наређењем, оће да пресече животну артерију наше народне просвете (...) Г. Патријарху требало би ставити до знања, да је његова најсветија дужност, да брани православље у Санџаку и да се заузме за српске школе". (Ђорђе Радуловић (...)) - Николи Пашићу (...) *Докуменџа II*, 218)

¹³¹ Петар Дрваревић, српски цариник у Рашкој - Јеврему Авакумовићу, Предсједнику Министарског савета и Министру иностраних дела Србије, *Докуменџа II*, 226.

¹³² Петар Косовић (...) - Министру иностраних дела Србије, *Докуменџа II*, 284.

VIII

Да би успјешније вршила своју дјелатност, Српска црквено-школска општина је оснивала разне фондове, који су утолико били потребнији што у Турској уопште није било кредитирања производње. А српским трговцима и занатлијама, који су иначе били у неравноправном положају у односу на турске и аустријске трговце, били су потребни кредити да би развили своју дјелатност. Ова потреба је била особито изражена у Пљевљима, као најразвијенијем градском насељу у Старој Србији. Требало је, такође, помагати сељаке у откупу земље од ага и бегова. Због тога је 1906. године основан *Фонд манасџира Свѣте Тројице*. Ради легализације рада Фонда Стеван Самарџић, у име Црквено-школске општине, моли Министарство иностраних дела Србије, да их обавести постоји ли могућност у Турској да се при црквама оснивају фондови, те ако постоји, моли да се прибави одобрење за оснивање *Фонда манасџира Свѣте Тројице*.¹³³

За мање од годину дана Фонд је имао више од 900 акција у вриједности од 20 000 динара, а у 1907. години располагао је са 130 000 гроша. Иначе, "сви акционери су задовољни" и то је за њих "једна благодет". У међувремену су разријешени односи са Патријаршијом, Митрополијом и Турском о правном статусу Фонда, те је након тога капитал био на сигурном мјесту.¹³⁴ Новац је издаван акционарима са 7% а осталим са 10% камате.

Ради даљег јачања Фонда, те да би "развио живу акцију у смислу подизања наших трговаца, занатлија и других предузетника, а особито потпомагања сеоског сталеза, како би се овај почео постепено откупљивати од ага и бегова и тако створити могућност економском напретку нашега народа", тражена је позајмица од Народне банке Србије од 40 000 динара.¹³⁵

Истовремено, управа Фонда моли Министарство иностраних дела Србије да ургира да се Фонду придруже: Пријеполје, Нова Варош, Сјеница, Бијело Поље и Прибој. И управник царине на Јавору тражи да се Фонд помогне, како би постао "важан фактор економског унапређења, не само Пљеваља и околине, него читавог овог краја до Сјенице", чиме би се учинила "једна изванредна услуга нашој националној ствари".¹³⁶ Министарство је прихватило иницијативу за помоћ Фонду и дало препоруку царинарници на Јавору да се све општине са њеног рејона удруже у *Фонд манасџира Свѣте Тројице*, "који остаје једино средство у економској борби против аустро-уграских компанија и лифераната".

¹³³ Стеван Самарџић, управитељ основних школа у Пљевљима - Министарству иностраних дела Краљевине Србије, *Докуменџа II*, 149.

¹³⁴ Нићифор Перић, Митрополит рашко-прузенски - Предсједнику министарског савета и министру иностраних дела Николи Пашићу, *Докуменџа II*, 160.

¹³⁵ Филип Ђурашковић, предсједник црквено-школске општине, министру иностраних дела Србије, *Докуменџа II*, 180.

¹³⁶ Јанко Јанковић, цариник на Јавору, Министарству иностраних дела Србије, *Докуменџа II*, 185.

Захваљујући новим улагањима и помоћи Србије, Фонд је располагао солидним финансијским средствима, тако да је на крају 1909. године његова имовина износила 285 482 гроша. Зајам је користило више од 200 људи, и то: за откуп земље; откуп десетине; за откуп жита, сјемена и стоке; за помоћ трговцима и занатлијама и др. На дан 30. јуна 1911. године Фонд је имао гроша: главнине 15 627; зајмова на сенте 117 758; зајмова на признанице 20 066; зајмова на основице 88 546, зајмова на разне залоге 15 370 и намјештај и простор 3 249. Значи, укупна вриједност Фонда узносила је 260 716 гроша.¹³⁷

Када је Фонд економски ојачао, почеле су и међусобне свађе чланова управе Фонда. Тако су због тих сукоба са предсједником Фонда Филипом Ђурашковићем, оставке на чланство у Фонду дали Василије Поповић, архимандрит, Стеван Самарџић, управитељ основних школа, и Ђорђе Пејановић, професор Гимназије.

Како су свађе међу члановима Црквено-школске општине и Фонда узеле велики мах, а митрополит Нићифор није успио помирити их, то Стеван Самарџић моли Министарство иностраних дела Србије да се више ангажује у рјешавању ових проблема. Након тога митрополит Нићифор долази у Пљевља, али, умјесто да се више ангажује на измирењу завађених, он те свађе потцјењује, тврдећи да "можемо сасвим спокојни бити, јер родољубље, оданост грађана пљеваљских према Србији и српском роду је толика, да можемо сигурни бити, да (...) ниједан пљеваљски грађанин, Србин (...) нема никаквих веза са посадом војном и њеним агентима, сем трговачких и лифериционих".¹³⁸ Међутим, свађе пљеваљских трговаца око престижа у Српској православној црквено-школској општини, и у Фонду се настављају, као и међу свештеницима, особито између Шиљака и Вукојичића, те Шиљака и архимандрита Поповића.¹³⁹

Поред манастирског, основано је и више намјенских фондова. Први по времену оснивања био је *Школски фонд*, основан 1862. године. Фонд се издржавао прилозима богатијих грађана, као и прилозима који су прикупљани на разним забавама, на тзв. тепсијама сиромашних ђака и на патријаршијским тепсијама. Тако прикупљена средства увећавана су позајмицама које је Фонд издавао под интерес. Основна функција Фонда била је помоћ школама, као и дјечи сиромашних родитеља. Ваља рећи да су сиромашни ђаци, поред Школског фонда, тада добијали помоћ на више начина, и то не само од богатијих Срба већ и од Муслимана.

На Савиндан 1896. године основана је *Ђачка штедионица*, односно Фонд сиромашних ђака, који се, поред прилога богатих грађана који су давани различитим поводима у корист Ђачке штедионице, попуњавао и средствима добивеним на разним забавама које су организоване у корист Фонда.

¹³⁷ Александар Марић, директор Гимназије у Пљевљима, Главном школском туторству, 329-335.

¹³⁸ Нићифор Перић, рашко-призренски митрополит - Предсједнику министарског савета, министру иностраних дела Николи Пашићу, *Документи II*, 159.

¹³⁹ Исто.

У новембру 1907. године основан је посебан *Фонд* за помагање сиромашних ђака Гимназије.

Статус учитеља и свештеника који су радили у неослобођеним крајевима није био чвршће регулисан. Плате су биле често мале и неуредне, а после смрти корисника породице нијесу примале никакву накнаду (пензију). Зато се, на иницијативу митрополита Дионисија Петровића, 1898. године оснива *Фонд за удове свештеника* и *Фонд за удове учитеља*.¹⁴⁰

IX

Помоћ Србије у ширењу просвјете и културе у Старој Србији, Босни и Херцеговини и Македонији, у вријеме док су се ове области налазиле у саставу Турског царства, била је заиста врло значајна и разноврсна. Но, ваља рећи да је и Црна Гора, сразмјерно својим могућностима, дала велики допринос оснивању и раду основних школа у Старој Србији и Херцеговини, нарочито у пограничним крајевима. Њена помоћ се посебно састојала у слању патриотски опредељених и изузетно храбрих учитеља, који су вршећи своју часну дужност били стално "са главом у торби".¹⁴¹

Но, у укупној бризи о школи у нашим крајевима под турском влашћу, ипак, прворазредну улогу имале су црквено-школске општине. Оне су, иначе, представљале најзначајнији облик окупљања Срба у тим крајевима. То су, истовремено, биле не само црквене и школске, већ и националне и политичке организације, које су, поред бриге о цркви и школи, и на све друге начине подстицале развој културе и буђење националне свијести српског народа. Црквено-школске општине се прво оснивају у градовима, а затим доста брзо и по селима, с тим што су у селима која нијесу имала цркву дјеловале само као школске организације.

Рашко-призренски митрополит Нићифор Перић, да би подстакао даљи рад на оснивању црквено-школских општина и учврстио организацију постојећих, донио је, 1903. године, Упутство о њиховој унутрашњој организацији.¹⁴² Према овом упутству, црквено-школску општину су чинили предсједник, дјеловођа¹⁴³, школски одбор и црквени одбор. Но, како су црквено-школске општине биле и политичке организације, то се у њима (особито у Пљеваљској) између појединих структура друштва

¹⁴⁰ Љ. Дурковић, н. р. 31-34.

¹⁴¹ О патриотизму, пожртвовању, храбрости и довитљивости ових учитеља ваљало би написати посебну књигу, која би била не само свједочанство о раду школа у оном времену и испуњење дуга према тим дивним људима, већ и трајно надахнуће како се ваља борити и жртвовати за интересе и добро народа. Таква књига би посебно била добродошла у ово наше егоистичко, шићарцијско, патриотски недефинисано, а у бити нихилистичко вријеме.

¹⁴² Шалипуровић В., *Културно-просвјетне и политичке организације у Полимљу и Рашкој (1902-1912)*, Нова Варош, 1972, 159.

¹⁴³ Дјеловођа пљеваљске црквено-школске општине, на примјер, 1904.-1910. године био је Стеван Самарцић, учитељ, иначе познати културни радник и национални борац из овог краја.

водила борба за превласт,¹⁴⁴ која је пријетила да угрози њихову основну намјену. Група истакнутих интелектуалаца¹⁴⁵ са подручја тадашњих Пљеваљског санџака, да би спријечила политичка трвења у црквено-школској општини, израдила је Правила о њеном раду.¹⁴⁶

Према поменутиим правилима, послове црквено-школске општине обављали су скупштина и општина (црквено-школски одбор).¹⁴⁷ Скупштину црквено-школске општине су чинили сви Срби са подручја града који су навршили 21 годину живота и који уредно плаћају прилоге одређене за школске потребе. Прилози су, иначе, одређивани сразмјерно имовном стању грађана. Скупштина се састајала најмање једанпут у току године, а одлуке је доносила већином гласова, уз услов да је присутно више од половине чланова скупштине. Скупштина је обављала нарочито сљедеће послове: разматрала је и усвајала извјештај о раду црквено-школског одбора; одобравала годишњи буџет; одређивала висину приреза за школске потребе; бирала (сваке године) по десет чланова у црквено-школски одбор и три члана за контролни одбор.¹⁴⁸ Скупштина је, дакле, и по саставу и по начину рада била утемељена на најширим демократским основама. Бригу о школи је тада водио васколик народ, и школа је била нераскидиво повезана са народом и његовом судбином. Те везе су биле толико снажне и испреплетане да је просто немогуће наћи већи степен јединства народа и школе него што је остварен у црквено-школским општинама.

Црквено-школски одбор су сачињавали: десет чланова које је изабрала скупштина, старјешина манастира, директор гимназије и управитељ основних школа (или њихови замјеници).¹⁴⁹

Црквено-школски одбор се бавио нарочито сљедећим пословима: 1) припремао је сједнице скупштине, бирао из своје средине потпредсједника, дјеловођу, рачуновођу и школског стараоца (предсједника је именовао митрополит, и, по правилу, то је био старјешина манастира Св.

¹⁴⁴ Пљевља су тада била најзначајнији трговински, економски и културни центар Пљеваљског санџака, па су пљеваљски трговци успјели да 1908. године доведу за предсједника црквено-школске општине трговца Ђурашковића, упркос традицији да предсједника именује рашко-призренски митрополит, и да та дужност припада старјешини манастира Свете Тројице. (Опширније у поменутом раду Вукомана Шалипуровића)

¹⁴⁵ У тој групи су били, поред осталих, Сретен Вукосављевић, Стеван Самарџић, Ђорђе Пејановић и Василије Поповић (игуман манастира Свете Тројице).

¹⁴⁶ "Правила српске православне црквено-школске општине у Пљевљима при манастиру Свете Тројице" требало је да у истовјетном тексту важе и за пријеполску и прибојску општину, с тим што би се само измијенило име и сједиште црквено-школске општине. Иако ова Правила није потврдио рашко-призренски митрополит, из њих се, ипак, види суштина организације и дјеловања црквено-школских општина (Правила... је објавио Вукоман Шалипуровић у напријед поменутој књизи, 160-180).

¹⁴⁷ Да не би било забуне око термина "општина", ми ћемо у даљем тексту употребљавати само термин "црквено-школски одбор". Овај термин је иначе знатно адекватнији с обзиром на функције које је одбор обављао.

¹⁴⁸ Чланови црквено-школског одбора нијесу могли бити млађи од 30 година. У истом црквено-школском одбору нијесу могли бити отац и син, браћа и таст и зет.

¹⁴⁹ Правилник..., члан 17.

Тројице); 2) управљао читавим покретним и непокретним имањем манастира и школе, те свим добрима и закладима повјереним му на чување; 3) бринуо се о становима просвјетних радника; 4) бринуо се о "напретку и потребама црква и школа те подупирао сваки племенит подухват који иде на добро њихово"; 5) прегледао "закључне и мјесечне рачуне настојатеља манастира, рачуновођа, турске и старатељске"; 6) заступао народ, цркву и школу пред вишим свјетовним и црквеним властима, те бринуо о моралном и религиозном васпитавању народа; 7) помагао отварање основних школа и организовање црквено-школских општина на сеоском подручју, којима је био "дужан указати сваку могућу моралну потребу, а по могућности и материјалну, како би ове боље одговориле свом задатку; 8) састављао годишњи буџет, подносио га скупштини на разматрање и митрополиту на одобрење. У свом укупном раду црквено-школски одбор се "руководио само црквеним и школским интересима не правећи разлику између прихода манастира и прихода школе".¹⁵⁰

Предсједник црквено-школског одбора предсједавао је сједницама, заступао одбор (заједно са дјеловођом), надгледао манастирско имање и подносио сваког мјесеца рачун о приходима и расходима манастира и "никакве друге послове осим вјерских не врши без договора са општином".¹⁵¹ Власт предсједника била је, дакле, увелико ограничена, што је још један доказ демократског устројства ових општина.

Дјеловођа је водио све врсте записника са сједница скупштине, црквено-школских одбора и других органа црквено-школске општине,¹⁵² док је рачуновођа водио књиге благајне и старао се о уредном уплаћивању прихода у школски фонд. Поред тога, рачуновођа је састављао крајем сваког мјесеца извјештај о стању благајне, као и годишњи извјештај о финансијском пословању, и подносио га скупштини на усвајање.¹⁵³

Школски старалац је водио бригу о покретном имању школе и "старао се да школа увијек на вријеме буде снабђевена оним што јој је потребно". Затим се бринуо о дрварини, продавао школске књиге, примао уписнину, предлагао општини евентуалне оправке школске зграде, набавку наставних средстава и сл., али све то је искључиво радио у споразуму са управитељима школа.¹⁵⁴ Школски старалац се понашао као прави домаћин, водећи свестрану бригу о материјалном опремању школа и крајње рационалном трошењу средстава намијењених у те сврхе. Иначе, укупно посматрано, и данас можемо позавидјети бризи коју су црквено-школске општине посвећивале школи, особито у погледу намјенског и рационалног трошења расположивих средстава. Поред поменутих институција, о томе је посебну бригу водио контролни одбор који је, између осталог, био дужан да "сваке године осам дана прије скупштине на којој ће поднијети буџет и извјештај општински на одобрење, прегледа књигу, касу и биланс стања општинског на крају године и о томе

¹⁵⁰ Исто, члан 34.

¹⁵¹ Исто, члан 38.

¹⁵² Исто, члан 40.

¹⁵³ Исто, члан 41.

¹⁵⁴ Исто, члан 42.

поднесе извјештај". У извјештају је морало "изричито да стоји: да ли су књиге, дјеловодни протокол и дневници у реду, да ли је напредак у имању или није и да ли је то по буџету или није".¹⁵⁵

Сеоске црквено-школске општине, односно само школске (уколико село није имало цркву) организоване су за једно село или за више њих, "која се заједнички брину о својој цркви и школи, или само школи".¹⁵⁶ Сеоске црквено-школске општине су бирале црквено-школски, односно само школски одбор најмање од шест чланова, не рачунајући ту свештеника и учитеља који су по положају чланови поменутог одбора.¹⁵⁷ Црквено-школски, односно школски одбор морао је своје сједнице држати најмање три пута у току године. На првој сједници, која је држана у септембру, утврђиван је списак дјеце дорасле за школу. При томе су учитељ, свештеник и чланови школског одбора разговарали са сваким сељаком посебно, који је имао дјецу дораслу за школу, савјетујући га да их шаље у школу. На првој сједници се одлучивало и о набавци намјештаја, учила, огријева и другим потребама школе. Друга сједница је држана на дан Светог Саве. На њој су учитељ и свештеник подносили извјештај о свом раду и раду школе и цркве, или само школе уколико у селу није постојала црква. Поред тога, расправљало се и о другим питањима везаним за рад школе и цркве. Трећа сједница је држана на крају наставне године. На њој је, поред осталог, разматран и усвајан извјештај о годишњем пословању школе и доношен буџет за наредну годину. На овој сједници, на предлог учитеља, усвајана је и одлука о евентуалној оправци школе и другим радовима које је ваљало извести у току љетњег распуста.¹⁵⁸

Црквено-школске или само школске општине на селу, као и оне у граду, заиста су водиле свестрану бригу о школи, особито ако се имају у виду услови у којима су радиле. Илустрације ради наводимо члан 7. поменутог Нацрта, који се односи на рад црквено-школског односно школског одбора:

"Црквено-школски (односно само школски) одбор врши ове послове:

1. Стара се о напретку своје школе-цркве, како оне у свом племени-том задатку не би биле ометене; гдје нема цркве брине о мјесту, гдје се привремено могу извјесни црквени обреди свршавати;
2. Брине се о одржавању школске зграде у исправном стању, затим да у школској згради или уз њу буде пристојан стан за учитеља (једна соба и куина) и поред школе потребно земљиште за башту, гдје нема за учитеља стан у школској згради, стара се за пристојан стан у селу; настојава да у школској згради или непосредној њеној

¹⁵⁵ Исто, члан 47.

¹⁵⁶ Нацрт правила за сеоске црквено-школске општине у Пљевљима. Иако немамо доказ да су ова правила усвојена, она у сваком случају одражавају тадашње стање у сеоским црквено-школским, односно школским општинама. (Видјети: Шалипу-ровић, н. р., 174-181)

¹⁵⁷ Исто, члан 3.

¹⁵⁸ Исто, члан 9.

- близини буде једна соба, гдје би спавали ђаци, чије су куће далеко од школе, а по могућству да буде једна соба за свештеника;
3. Брине се о набавци потребних наставних средстава, књига, намјештаја и учила, а по могућству и набавци школског материјала за сиромашне ученике, све ово по предлозима и представкама учитеља;
 4. Настојава код родитеља да своју дјецу уредно шаљу у школу и објашњавају им сваком zgodном приликом значај школе и заједничког напорног рада;
 5. Саставља буџет сваке године и стара се о редовном притицању црквено-школских прихода;
 6. Брине се о напретку села и сељака уопште, упућујући их на уредан и частан живот, слогу и љубав и међусобну трпеливост, те у тој сврси настојава на измирењу завађених, истичући им рђаве последице свађе и ината и потребу попуштања у интересу обојих страна;
 7. Приређује чешће, нарочито зими недељом и празником или обичних дана увече, сијела, на којима ће учитељ и свештеник читати сељацима корисне књиге, и поучавати их у религији и другим знањима корисним по општи напредак; свештеник је осим на сијелима дужан и у свакој прилици држати пригодне проповједи при слави, заветини, задушницама и у цркви (ако је има) на служби;
 8. Води бригу о расположењу народном за црквено-школске и опште српске-народне послове и утиче на народ увијек у случају, како ће општински интереси бити заштићени и
 9. Заступа на сваком мјесту своју општину."

Импресионира патриотизам којим је прожет укупан рад црквено-школских општина.¹⁵⁹ А у документима које су оне доносиле стално се потенцирају дужности учитеља и свештеника, да, поред рада у школи и цркви, брину о укупном напретку, просвјетљивању и националном освјешћењу народа. Тако и у поменутом документу пише: "Свештеник и учитељ дужни су у договору радити све општинске послове и бринути се о умном и моралном напретку народа, дајући сељацима у свакој прилици потребна упутства, долазећи у тој сврси у што ближи додир са народом искоријењујући штетне обичаје и празновјерице у народу, настојавајући гдје треба, да се по могућности оправдана права и жеље испуњавају".¹⁶⁰ У истом циљу и школски одбор из Новог Пазара у своје прворазедне задатке истиче "да из школског фонда, поред за школу потребних књига, набавља и друге књиге и листове разног садржаја и да са њима оснује књижницу, и обновивши је да из ње издаје поменуте књиге и листове на прочитавање овдашњим Србима ради умног усавршавања".¹⁶¹ Задивљује и

¹⁵⁹ Поред Пљеваља, црквено-школски одбори су постојали и у селима: Ковачу, Хоћевици, Мељаку, Бобову, Премћанима, Отиловићима и Илином Брду (Шалипуровић, В., н. р., 226).

¹⁶⁰ Исто, члан 28.

¹⁶¹ Шалипуровић, В., *Културно-просвјетне и ђолишичке организације у Полимљу и*

брига коју су школски, односно црквено-школски одбори поклањали сиромашним ученицима. Ради обезбјеђивања средстава за помоћ сиромашним учесницима, школски одбор је, између осталог, задуживао двојицу својих чланова да воде посебну књигу у коју су уписивали све поклоне намијењене за помоћ сиромашним ученицима, и сваког мјесеца или тромјесечно подносили извјештај школском одбору о прикупљеној помоћи.

X

Све до доношења *Основних љавила о српским народним школама у Оџоманском царсџву*, рад школа и дужности црквено-школских општина нијесу били законски регулисани, а према овим правилима црквено-школска општина је била дужна:

1. Да да потребно земљиште за школу и за школско двориште, а по селима још по могућности и пола хектра земљишта за школску башту у близини школе, и да то одржава у добром стању.

2. Да одржава зграде, учионице и удешава према хигијенским и педагошким правилима, а по могућности и станове учитеља.

3. Да набавља школски намјештај.

4. Да даје огрев за школу, а по могућности и за наставнике и послужитеље.

5. Да плаћа школско особље.

6. Да рукује школском касом, школским имањем и школским објектима.

7. Да се стара да што више дјеце иде у школу и да помаже родитељима у свим школским пословима.¹⁶²

Ова правила представљају први објављени закон о српским школама на подручју тадашње турске државе. Према њима, задатак је школе да васпитава дјецу у народном духу, да је припрема за грађански живот и да шири просвјету и писменост у народу. Школе, иначе, подижу и о њима се брину црквено-школске општине. Интересантно је да је овим Правилима предвиђен почетак и крај школске године само за основне школе у граду, док је за школе на селу прописан само датум почетка рада, а рад су завршавале одмах после испита који је обично обављан у мају, тако да су се дјеца са села могла раније укључити у пољопривредне радове.

* * *

Иако су радили у изузетно неповољним условима, уз неблагонаклону присмотру турске власти, црквено-школски одбори су заиста узор свенародне бриге о школи и сиромашним ученицима. То је истовремено и примјер неодвојиве повезаности школе и народа, или, што би се данас рекло, школе и друштвене средине, тако да и данас могу послужити као

Рашкој, Школски одбор српске Новопазарске школе, члан 1, 113.

¹⁶²Основна правила о српским народним школама у Отоманској царевини, Скопје 1909, члан 10.

солидан примјер успјешне сарадње школе, особито основне, са средином у којој се налази. Надамо се да ова повезаност школе и народа може подстаћи и школске законодавце данас да основну школу "врате" народу, што никако не би смјело да значи да тиме држава скида са себе бригу о основној школи, особито када се ради о платама, набавци намјештаја и учила, изградњи школе и сл.

Повезаност школе са средином у којој се налази, опште је познато, потребна је не само ради стварања бољих услова за одвијање наставе, већ и ради њеног укупног дјеловања у датој средини. Тај утицај нијесу могле успјешно замијенити ни доскорашње бројне друштвено-политичке организације, а још мање то данас могу учинити посвађане, често недефинисане и власти жељне политичке странке и партије. Управо школа својим утицајем, уколико је чврсто повезана са средином, може увелико да ублажи негативне посљедице претјераних, каткад и некоректних, страначких надметања, особито у дијелу који иде на штету коректних људских и комшијских односа.

Miloš STAROVLAH

*SERBIAN CHURCH-SCHOOL MUNICIPALITY BY THE MONASTERY
OF ST. TRINITY NEAR PLJEVLJA*

The Summary

The Turkish authorities had tried to prevent development of the literacy, as well as all other ways of cultural education of the enslaved Christians. The only exception had been church and monasteries, that had had certain degree of religious and cultural autonomy. The Serbian Church-School Municipality organized by the monastery of St. Trinity near Pljevlja had successfully used that opportunity. Its associates had developed very successful co-operation with the Metropolitanate of Raška-Prizren, Patriarchy in Constantinople, Serbia, as well as with the representatives of the Turkish government.

Its co-operation with Serbia was extremely developed. Serbia wanted to make stronger its influence in the region of Pljevlja, since in that particular region the interests of Austria-Hungary, Turkey, Serbia and Montenegro had directly been confronted.

Serbia tried to help the occupied regions by helping the work of the Church-School Municipalities, foundation of the schools in Serbian language, by sending and financing teachers, priest, school book, as well as the other book, and also by granting scholarships. There was, by the Belgrade Seminary, special department where were educated teachers and priest for work in the occupied regions. Serbia had very important role in establishment of the High School in Pljevlja in 1901.

At the end of XIX and beginning of the XX century, Montenegro had engaged itself in opening and financing of the schools in the region of Pljevlja, so beside two schools in the town itself, there were, at the mentioned period of time, ten primary schools in the village area. Six of them were financed by Serbia and four by Montenegro.